

**A szarajevói merénylet helye a történelemben
– Az első világháború okainak kontrafaktuális
elemzése**

Jelige:

MOH 666

Lezárás dátuma:

2014. július 18.

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	2
Az egyén, a véletlen és a determinizmus kérdése	4
Tények és struktúra – Ferenc Ferdinánd esete.....	7
Ferenc Ferdinánd élete és halála.....	12
A júliusi krízis	15
Elméletek az első világháború okairól – historiográfiai áttekintés.....	25
Belső viszonyok, közvélemény	30
„Mi lett volna, ha...”: okok a kontrafaktualitás tükrében	34
Felhasznált irodalom	45

Szarajevó, 1914. június 28.: Ferenc Ferdinándot, az Osztrák-Magyar Monarchia trónjának örökösét egy szerb nacionalista meggyilkolta. Egy hónapra rá a Monarchia hadat üzent Szerbiának. Hamarosan a fél világ hadban állt, s megindult a Nagy Háború... Ezen egy hónap során, az ún. júliusi krízis idején zajlott az a rendkívül összetett diplomáciai eseménysorozat, mely végül az első világháborúba torkollott. De vajon tényleg Ferenc Ferdinánd halála indította el ezt az eseményhullámot a maga visszafordíthatatlan útján? Vagy a júliusi krízis során lett volna lehetőség a békés megoldás felé terelni az eseményeket? Vagy e egyértelmű felelős, vagy mindegyik ország követett el hibát? Véletlenek és félreértések sorozatának lehetünk tanúi, vagy inkább a mélyebben található okok már eleve elkerülhetlenné tették a háborút? Az egyszer bizonyos, hogy az első világháború okainak felderítése mára végtelenül elágazó kutatási területté vált, ahol megoldatlan kérdések, tisztázatlan körülmények és rendkívül bonyolult összefüggések tömkelegével kell mind a történésznek, mind pedig a külpolitika kutatójának számolnia.

A dolgozatban – a külpolitika-elemzés (IP theory) eredményeire támaszkodva – Ferenc Ferdinánd halálát követő politikai reakciókkal foglalkozom, s a vizsgálódás során remélhetőleg tanúi lehetünk annak a folyamatnak, ahogyan az esemény – részben a korabeli propaganda hatására is – bevonult a köztudatba és a történészi elemzésekben is történelmi ténynyé vált. Egyáltalán nem kézenfekvő, miből lesz történelmi tény, mert nem mindig a kortársak számára összességében fontos (jelentős változást hozó) esemény válik történelmi ténynyé, hanem az utókor is – történészekkel párbeszédben – meghatározhat egyes eseményeket, amelyek – utólagos nézőpontból – jelentősek voltak. Mert amellett, hogy az első világháború okai között igyekszem definiálni Ferenc Ferdinánd halálának helyét, a vizsgálódást általános, történelemelméleti szintre is kiterjesztem. Mi a fontosabb tehát, maga az esemény, vagy annak jóval szélesebb következményrendszere? Az esemény vagy a struktúra vizsgálata visz-e közelebb minket a történesek magyarázatához? A nacionalizmus és expanzív politika konfliktusteremtő ereje tényleg olyan erős volt, hogy felülírja a döntéshozók egyéni ambícióit és meglátásait? Mik a véletlen és determinált események a háborúhoz vezető úton?

¹ CARR, Edward Hallett, *Mi a történelem?* In: GYURGYÁK 2006 II. 1144.

Az egyén, a véletlen és a determinizmus kérdése

A dolgozatban az első világháborúhoz, illetve szorosabb értelemben a Ferenc Ferdinánd halála utáni ún. júliusi krízishez való viszonyulást egyrészt a júliusi krízisről szóló fejezetben a „nagyobb képre”, a nagyhatalmi összefüggésekre koncentrálni vizsgálom, másrészt a politikai döntéshozókat helyezem előtérbe, és a kontrafaktuális módszerről szóló fejezetben az individuumok kapnak szerepet. Ez a külpolitikai elemzések három szintje közül a mikroszintet képviseli, a közvetlen körülmények és a szisztemikus feltételek mellett.² Az aktorszintű elemzések előnye, hogy a döntéshozatali mechanizmus elemzésekor a véleménypluralizmust állítják a középpontba mint azt majd Tisza István különvéleménye alapján látni fogjuk.³ Ez alapvetően marginális elemzési mód a nemzetközi kapcsolatok legújabb kutatásaiban,⁴ amit azzal egészíték ki, hogy a döntéshozók szerepének elemzése során számításba veszem a lélektani mozgatórugókat is, hiszen nem elegendő csupán a döntéshozatal végzők ésszerű információérzékeléséből kiindulni, mint ahogy azt a racionális aktor modell (RAM) alkalmazói teszik.⁵ Mindazonáltal a „lélektani tényezőknek elsősorban közreható változói szerepet érdemes tulajdonítani”,⁶ szerepüket – mint ahogyan az egyén szerepét – sem szabad túldimenzionálni. Az egyén, a személyiség fontos, viszont a legkevésbé általánosítható – s ez minden tudományos művelet célja –, azonban az egyén döntéshelyzeteiből következtetéseket – vagy ha úgy tetszik, tanulságokat – lehet levonni.

A történelemben látott döntéshozatali folyamatokból olyan viselkedésformák szűrhetők ki, melyek eltérő hatékonysággal ugyan, de felhasználhatók az előrejelzésre,⁷ vagy az éppen aktuális döntéshozatali folyamathoz szolgáltat valamilyen analógiát. A történész és a nemzetközi kapcsolatok szakértője közötti nézetbeli különbség⁸ itt érhető leginkább tetten:

² Kiss J. 2009 : 216.

³ Kiss J. 2009 : 313.

⁴ Kiss J. 2009 : 316–317.

⁵ Vigyázni kell arra, hogy a RAM-modell ne váljon determinisztikussá, azáltal, hogy minden folyamatot a racionalitásnak vetünk alá. Valójában mind a napi, mind pedig a politikai döntéshozatalban racionális és irracionális elemek keverednek. Mindennapi rutindöntéseink során a bevált cselekvésmintákat alkalmazzuk, mintsem hogy „megfontoltan”, tudatosan és minden lehetőséget mérlegelve döntenénk. Ráadásul a cselekvés racionalitása az elemző szubjektív nézőpontjától, nézőpontfüggő interpretációjától függ.

⁶ MARTON 2013 : 35.

⁷ Reinhart Koselleck szerint azonban a „felgyorsult idő” sok változással jár együtt, s ez leszűkíti a tapasztalati teret, amelyet analogikusan alkalmazni lehetne. Ezáltal romlik az előrejelzés hatékonysága; az „állandó bizonytalansági tényező” egyre nagyobb súllyal szerepel a képletben. KOSELLECK, Reinhart, *Ábrázolás, esemény és struktúra* In: GYURGYÁK 2006. II. : 861–862. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy nem pontos jóslatokat, hanem csupán valószínűségeket várunk az elemzési eredményekből.

⁸ A legtöbb történész számára „az események nem egy általános mintát vagy célt követnek, nem vezetnek sehová, nem mutatnak a világ valamilyen jobb állapotának az irányába, és nem támasztanak alá semmiféle gyakorlati következtetést.” OAKESHOTT, Michael Joseph, *A történelmi tevékenység*, GYURGYÁK 2006 : I. 97. Karl Popper szerint a történettudományt a specifikus események érdeklik, nem pedig az általánosíthatók.

az IP theory ugyanis azzal az implicit szándékkal íródik, hogy a történelmi döntéshelyzetek példaértékűek, s ekképpen a bennük rejlő általánosítható tudás – bizonyos korlátok között – a jelenre és a jövőre alkalmazható. Ahogyan Kissinger fogalmazott egy könyvében: „a történelem analógiák útján tanít bennünket”.⁹

Ugyanakkor a történeti megértés alapja az előzmény és a következmény ismerete, az utólagos tisztánlátás adománya, a kolligáció, ahogyan W. H. Walsh brit filozófus (1913–1986) fogalmaz: „egy esemény magyarázata azzal, hogy felvázoljuk más eseményekkel való lényegi összefüggéseit, és elhelyezzük történelmi kontextusában.” Ez az a magyarázati kontextus, amely hiányzik a jövőre vonatkozó előrejelzésekből – érvelnek a történészek.¹⁰ Ráadásul a történész magyarázata egyrészt elégtelen magyarázat, mert számára az okok egy része nem ismert, míg az okok egy másik része nem történelmi törvényekre támaszkodnak, hanem mindennapi tapasztalatokra, ún. „magyarázatvázlatokra”.¹¹ Másrészt mivel a történész utólagos magyarázatot készít, tevékenysége rendelkezik azzal a veszéllyel, hogy a kutató az emberi viselkedésben „több elvi megfontolást lát, mint ami tényelegetesen benne van”.¹² Ez a fajta „belehelyezkedés” (*Nacherleben*) módszere az, amit Croce, Dilthey és Collingwood is vallott, minthogy „szerintük az emberi cselekedetekben mindig lelkiállapotok fejeződnek ki”.¹³ Ez azonban cél sosem lehet, csupán eszközként kell, hogy szolgáljon a megértéshez.

Ha a történelemből tanulni lehet (vagyis a változásokra adott válaszok újra előhívhatók), az azt is jelenti, hogy egymáshoz nagyon hasonló események és döntéshelyzetek ismétlődnek benne (közkeletűen: „a történelem ismétli önmagát”), máskülönben a korábbi tudást nem lehetne ismerős helyzetekre újra felhasználni, vagyis előzetes tapasztalataink mit sem érnének, nem szolgálnának tudásként, csupán önmagukban léteznének. Ha tehát feltételezzük azt, hogy az egyszer megszerzett történelmi tapasztalat a későbbiekben újra alkalmazható, s az az általános megfigyelés, hogy mégsem tanulunk a történelemből (vagyis ugyanazokat a hibákat követjük el), akkor ebben a relációban a tudását alkalmazó

POPPER, Karl Raimund, *A történetírás és a történelem értelme*. In: GYURGYÁK 2006 I. : 748. Carr talán helyesebben fogalmaz: „A történetírást valójában nem az egyedi, hanem az abban megnyilvánuló általános érdekli.” CARR, Edward Hallett, *Mi a történelem?* In: GYURGYÁK 2006 II. 1130.

⁹ Idézi: MARTON 2013 : 41.

¹⁰ Pedig Louis O. Mink (1921–1983) amerikai és Carl Gustav Hempel (1905–1997) német filozófus szerint a magyarázat és az előrejelzés ugyanazt a logikai struktúrát hordozza. MINK, Louis O., *A történelmi megértés önállósága* In: GYURGYÁK 2006 II. 716. illetve HEMPEL, Carl Gustav, *Az általános törvények szerepe a történettudományban* In: GYURGYÁK 2006 II. 455.

¹¹ HEMPEL, Carl Gustav, *Az általános törvények szerepe a történettudományban* In: GYURGYÁK 2006 II. 458.

¹² DRAY, William Herbert, *A cselekvések történelmi magyarázatának újragondolása* In: GYURGYÁK 2006 II. : 693.

¹³ MINK, Louis O., *A történelmi megértés önállósága* In: GYURGYÁK 2006 II. 721.

vagy alkalmazni nem tudó egyén belső és külső körülményeinek vizsgálata kerül középpontba és ez szolgálhat magyarázattal arra, hogy miért éppen úgy történt, ahogyan. Valójában tehát az emberi cselekvés kiszámíthatatlan és megjósolhatatlan elemeivel mindig számolni kell a képletben.

Edward Hallett Carr (1892–1982) szerint az analógia akkor alkalmazható, ha az racionális okokra épül. Azok ugyanis „más országokra, korokra és körülményekre is alkalmazhatók, hasznos általánosításokra vezetnek, és alkalmasak tanulságok levonására is... A véletlenszerű ok nem alkalmas az általánosításra; és mivel a szó szoros értelmében egyedi, semmilyen tanulsággal sem szolgál, és semmiféle következtetés levonására nem alkalmas.”¹⁴

A véletlen szó jelentésrétegeire Ernest Nagel (1901–1985) amerikai tudományfilozófus négyféle lehetőséget ajánl:

1. az emberi viszonyokban nincs terv és rendszer
2. váratlan, előre nem látható dolgok
3. egy esemény két vagy több – egymástól független – oksági láncolat metszéspontjában áll
4. bekövetkezésüket az esemény megtörténte után sem tudjuk megmagyarázni.¹⁵

A véletlen ebben a dolgozatban – saját használatban – a kevésbé valószínű események megtörténteire utal. Ennek ellenpontjaként a determinizmus szerint egy esemény csakis azt az eseményt okozhatja, ami rá következik, így alkotva egyfajta determinisztikus oksági láncot. Ehelyett azonban inkább az erősen valószínű kifejezéssel élek a továbbiakban, ami azért is szerencsés, mert a determinizmusnak vannak korlátai: ha ugyanis minden teljesen szükségszerű lenne, akkor a lehető legpontosabban meg tudnánk jósolni a jövőt, ez azonban nem lehetséges. A determinizmus egy szelídebb formáját igazolhatóbbnak tartom: „a történelmi változások alakításában az emberi erőfeszítésnek gyakran bizonyítható korlátai vannak, lett légyen akár egyéni, akár kollektív ez az erőfeszítés”¹⁶

Condorcet az emberiség történetét *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története* című művében olyan útként írja le, amely a tudatlanság determinizmusának béklyója alóli kiszabadulást célozza. Mások szerint a haladás, illetve a racionalitás determinisztikus útjába semmi sem állhat, elfeledve azt, hogy ha valami szükségszerű, akkor az kizárja az emberi szabadságot magából, azt sugallja, hogy nincsenek döntési alternatívák (tehát

¹⁴ CARR, Edward Hallett, *Mi a történelem* In: GYURGYÁK 2006 II. : 1156.

¹⁵ NAGEL, Ernest, *A történelmi determinizmus* In: GYURGYÁK 2006 : 665–667.

¹⁶ Berlin, Isaiah, *Történelmi szükségszerűség* In: Gyurgyák 2006 II. 632.

kontrafaktualitás sem),¹⁷ s ami a legveszélyesebb: morális terhektől is megszabadít. Fontos azonban megállapítani, hogy a kutatónak nem feladata elmarasztalni a történelmi események szereplőit, hanem elegendő csupán az általuk hordozott felelősség mértékét tudatosítani az olvasóban. Elemzéseink ugyanis mindig elégtelen mennyiségű adatra épülnek, csupán felületesen látunk bele az eseményekbe (ráadásul saját kultúránk szemüvegén keresztül), így a dolgok igazságos megítélése nem kivitelezhető.¹⁸

Tények és struktúra – Ferenc Ferdinánd esete

Az talán nem vitás, hogy Ferenc Ferdinánd halála fontos esemény volt nemcsak korában, hanem utólagos szemszögből, mintegy „történelmi rálátással” kezelve. De az, hogy valami fontos, az nem jelenti azt is, hogy sorsdöntő, márpedig a történelem menetét leginkább a változásai, fordulópontjai mentén vagyunk képesek követni. Ezek azok a pontok, ahol a leglényegesebb döntéshelyzetek kulminálódnak. Fő kérdésünk tehát az, hogy vajon tényleg fordulópontnak minősül-e a szarajevói merénylet, s e tényre tényleg mindent „rá lehet-e építeni”, lehet-e a visszafordíthatatlanság kiindulópontjaként kezelni, mint ahogyan azt egyes történészek tették és teszik? Kérdéseink vizsgálatához azonban meg kell néznünk, hogy a történetírás miként kezeli a történelmi tények problematikáját.

Karl Popper (1902–1994) a történelmi tények működése kapcsán a „tudomány fényszóróelméletéről” beszél, vagyis arról, hogy a történelmi ismereteinket történelmi tényekre vagyunk kénytelenek felhúzni, mely így egyfajta vázként viselkedik. A tények válogatandók, s a válogatáshoz, ahhoz, hogy számunkra mi válik láthatóvá, mi állítjuk be a fényszórót. „...nemcsak lehetetlen elkerülni, hogy a kiválasztás meghatározott álláspontról történjék, hanem ilyesmire nem is szabadna kísérletet tenni. Mert ha sikerülhetne, nem valamiféle „objektív” leírást kapnánk, hanem teljesen összefüggéstelen mondatok pusztája halmazát. Meghatározott álláspont vagy nézőpont kifejlesztése tehát elkerülhetetlen”.¹⁹ Ugyanerre

¹⁷ Teljesen szabadon (csupán lényünkéből fakadóan) természetesen sosem döntünk, a rajtunk kívül álló körülmények ugyancsak befolyásolnak. Cselekvési határainkat részben önmagunk szabjuk meg azáltal, hogy választunk az előttünk álló lehetőségek közül.

¹⁸ Pedig „a történelem eseményei és személyiségei, pusztán létüknél fogva etikai és esztétikai vonatkozásokkal bírnak. Ezek nem egyszerű fizikai és kémiai jelenségek, melyekre a megfigyelő semlegesen tud tekinteni.” BEARD, Charles A., *Ama nemes álom* In: GYURGYÁK 2006 II. : 1096.

¹⁹ POPPER, Karl Raimund, *A történetírás és a történelem értelme*. In: GYURGYÁK 2006 I. : 746. Ugyanakkor a történész bizalmi kapcsolatban van az olvasójával, hiszen a történésznek magyarázataival nem indoktrinálnia kell, hanem feladata az olvasót elgondolkodtatni. Így a leghelyesebb, ha a történész nyílt lapokkal játszik, és az általa képviselt nézőpontról az olvasójának egyértelműen megnyilatkozik. ROMSICS 2004 : 451–452.

hívja fel a figyelmet Carl Lotus Becker (1873–1945) is, amikor a tények közti szelektálás szükségességéről beszél, mivel úgy véli, hogy a tényeknek összességében nincs értelmük, be sem lehet őket mutatni, jelentésüket éppen a kiválogatás adja meg.²⁰ A folyamatban tehát a történész szubjektivitása jelen van és az értelmezés alapvetően értékelő jellegű, azonban ez nem jelenti feltétlenül az objektivitás megvalósíthatatlanságát.²¹ A válogatás során kiemelt történeti tények nem önmagukban állnak, hanem dinamikusak, más események okaihoz és eredményeihez vezetnek el. Ahogyan Aron Gurevics (1924–2006) írja: „Nem téglá, nem atom, nem valami egyszerű és mozdulatlan valami, a történeti tény a történész által újratermelt, helyreállított sok tény közötti viszony.”²²

Edward Hallett Carr (1892–1982) *Mi a történelem* című népszerű könyvében a történelmet a múlt értelmezéseként határozza meg, ahol a tényeket „meg kell szólaltatni”, be kell kapcsolni őket a törvényszerű viszonyok rendszerébe, s ez az a tevékenység, amit a történész művel. E tevékenység során sokszor azonban beleeshetünk abba a hibába, hogy a történész hálóját kivette csupán vaktában halászik a történelem vázát alkotó tények között, és azt emeli csak ki, ami ráakad a hálójára.²³ „A történész olyan tényeket talál, amelyeket keres” – állítja, ám ezzel az ember úgy érezheti, hogy mindenkinek van mit kapargatnia a szemétdombon, tehát történelemmel mindenki foglalkozhat, aki például tud olvasni. Ez a tendencia (a dilettantizmus) egy manapság is ismerős jelenséget takar; ám Carr úgymond – a halász szimbólumot tovább folytatva – háborgóbb vizekre evez, s azt állítja, hogy az igazán módszeres történész, hiába a ténykultusz (pozitivistá történetírás) és a szubjektív tény-

²⁰ BECKER, Karl Lotus, *Mi a történelmi tény?* In: GYURGYÁK 2006 I. : 170.

²¹ A történettudomány szubjektivitását több történész is elismeri: a történész „csak úgy érheti el a megtörtént dolgok igazságát, hogy kiegészíti és összekapcsolja a közvetlen megfigyelés hiányos és szétaprózott anyagát, ezt – hasonlóan a költőhöz – csupán a képzelet segítségével teheti meg.” HUMBOLDT, Wilhelm von, *A történetíró feladatáról* In: GYURGYÁK 2006 II. : 11. illetve „a történettudomány legmagasabb és legfőbb kifejezési formájában feltevésen alapuló vagy más szóval szubjektív tudomány.” PIRENNE, Henri, *Mit próbálnak tenni a történészek?* In: GYURGYÁK 2006 II. : 1084. „Minden, a múltról tett kijelentés bizonyos értelemben történészi kijelentés. Egy történészt azonban az különböztet meg másoktól, hogyó nagy gondot fordít kijelentései ellenőrzésére.” OAKESHOTT, Michael Joseph, *A történészi tevékenység*, GYURGYÁK 2006 : I. 78. „minden nemzedéknek joga van a történelmet a maga módján szemlélni és újraértelmezni, kiegészítve a megelőző nemzedékek értelmezését.” POPPER, Karl Raimund, *A történetírás és a történelem értelme*. In: GYURGYÁK 2006 I. : 751. Isaiah Berlin szerint „a tágabb és stabilabb megkülönböztetéseket objektívnak, a szűkebb és bizonytalanabb megkülönböztetéseket pedig szubjektívnak szoktuk nevezni. Nincs azonban éles törés, merev határvonal közöttük.” BERLIN, Isaiah, *Történelmi szükségszerűség* In: Gyurgyák 2006 II. 632.

²² GUREVICS, Aron Jakovlevics: *Mi a történelmi tény?* In: GYURGYÁK 2006 I. : 215. valamint „a tények nem elszigetelten léteznek: a történész teljes egységekbe szerveződve talál rájuk, s ezekben szerepet játszanak okok, célok, alkalmak, véletlenek, ürügyek stb.” illetve: „nem létezik elemi történelmi tény, nem létezik elemi eseményatom.” VEYNE, Paul, Marie, *Kommentár a történetírásról* In GYURGYÁK I. 2006 : 218–220. „A történetírás, ahogy a generalizáló tudományok is, a tényeket összefüggésükben ragadja meg.” RICKERT, Heinrich, *A történetfilozófia problémái* In GYURGYÁK 2006 II. 342.

²³ CARR, Edward Hallett, *Mi a történelem?* In: GYURGYÁK 2006 I. : 178. „A történelem nem más, mint a felderített tények összessége. A történész úgy halássza ki ezeket a tényeket a dokumentumok, leírások, feliratok tengeréből, akár a halász a halat. Miután kihalászta, hazaviszi, megfőzi, és a szája íze szerint való körítéssel tálalja fel.”

értelmezés Szküllája és Kharüdisze között hánykolódik, egyik felé sem köteleződik el. A lényeg ugyanis a módszer: a kölcsönhatás és párbeszéd a történész értelmezése és a történelmi tény között. A kettőt ugyanis egyfolytában igazítani kell egymáshoz, s állandó önvizsgálatot kell tartani, hogy előfeltevéseink, kérdésfeltevéseink – melyektől nem szabadulhatunk – ténylegesen összhangban állnak-e a tényeket szolgáltató forrásokkal.²⁴ Az előfeltevések elkerülhetetlenségére egyébként Karl Popper is utal, aki szerint például az az előfeltevés, hogy a történelem szereplői többé-kevésbé ésszerűen és célszerűen cselekszenek, mindig érvényes és magából a történelmi kutatások logikájából következik.²⁵

A posztmodern történetírás nyelvi úton is kihívást intézett a „hagyományos” történetírás felé. Ennek vezető teoretikusa Hayden White (1928–), aki szerint kénytelenek vagyunk textualizálni a tényeket ahhoz, hogy beszélni tudjunk róluk. Ezzel viszont minden tény nyelvi konstrukciává és a narratív diskurzus részévé válik (annak minden hátrányával együtt),²⁶ s elveszti nyelven kívüli valóságát. A posztmodern felfogás szerint amúgy sem lehetséges a múlt Ranke-i (1795–1886) értelemben („*wie es eigentlich gewesen*”) való rekonstruálása, mert a történészek kitüntetett és torzított nézőpontból kutatják a múltat.²⁷

Az viszont belátható, hogy ún. történelmi tényekre „ténylegesen” szükség van, ez a „szükséges rossz” a történelem vizsgálatához, mert általa leegyszerűsödik a végeláthatatlan eseményfolyam, minthogy az emberi felfogás véges rendszerében nem tud a maga végtelelné tünő „valóságában” megmutatkozni. A folyamat során az események egymást követő és egymás mellett zajló káoszából egyes elemek hangsúlyt kapnak, modellekkel próbáljuk meg ezt a káoszt értelmezni és kordában tartani. Egyesek szerint éppen ilyen „modellértékű” eseménynek minősül Ferenc Ferdinánd halála is, melyet mint történelmi tényt és mint nagyon fontos eseményt annak kapcsán, hogy az okok között mekkora jelentőséget tulajdonítunk neki, alapvetően két nézőpontból közelíthetjük meg:

1. Ha az osztrák trónörökös 1914. június 28-ai halálát casus belliként értelmezzük, akkor az eseményre csupán mint ürügyre tekintünk, s nagyobb jelentőséget tulajdoní-

²⁴ CARR, Edward Hallett, *Mi a történelem?* In: GYURGYÁK 2006 I. : 178–190.

²⁵ POPPER, Karl Raimund, *A történetírás és a történelem értelme*. In: GYURGYÁK 2006 I. : 749. Egyes külpolitika-szakértők ezt árnyalva éppen annak fontosságát emeli ki, hogy a mindennapi döntéshelyzetekben a racionális viselkedés nem tekinthető mindig érvényes normának. LEBOW 2000–2001 : 614.

Ezzel persze a racionális viselkedés mint kiindulási alap nem kérdőjeleződik meg.

²⁶ Így például az elemzett anyag alávétődik a kutató személyiségének, irodalmivá válik, az általa használt kifejezések óhatatlanul is torzítják a szándékolt jelentést és felesleges asszociációkat keltenek.

²⁷ Isaiah Berlin szerint „Nem tehetünk többet, mint hogy rámutatunk ezekre a veszedelmekre, amelyek között kell legjobb tudásunk szerint navigálnunk.” BERLIN, Isaiah, *Történelmi szükségszerűség* In: Gyurgyák 2006 II. 632.

tunk az első világháború okai között a „háttérben” húzódó mélyebb indokoknak.²⁸ Ez esetben felmerül a kérdés, hogy hogyan lehetünk képesek szilárd történelmi tényként tekinteni Ferenc Ferdinánd halálára és arra mintegy „felhúzni” az első világháború kitörésének minden okát, hiszen – kontrafaktuálisan érvelve – ezen esemény elmaradása esetén egy másik ürügy pótolta volna. (A későbbiekben látni fogjuk, milyen apró eseménybeli változások, hibák, félreértések, mondhatni véletlenek kellettek a merénylet sikeres kivitelezéséhez.) A merénylet mint ingadozó történelmi tény azonban mégis képes valamire: segít nekünk – utólagos értelmezőknek – egyszerűsíteni az események bonyolult összefüggésrendszerét. Azáltal teszi ezt, hogy a merényletből szimbólum lesz, mint ahogyan minden casus belli szimbólummá válik: a kortársak számára egyfajta bűnbak, melyre az ellenség minden rossz, múltbéli cselekedetét ráaggatják, s minden háborús okot erre vezetnek vissza.²⁹ Mindez azt a propagandikus célt szolgálja, hogy a lehetséges valós indokokat – mint például a nagyhatalmi státusz elvesztésétől való félelem, társadalmi feszültségek levezetésének igénye, a hanyatlásról való figyelemelterelés, egyéni ambíciók kiélése stb. –, amelyek a háborúhoz vezetnek, elhallgassák. A casus belli az utókor elemzője számára pedig az események kulminációs pontját jelenti, vagyis történelmi tényként viselkedik, „szimbólum, amely az események hosszú sorozata helyett áll”. A történelmi tény ugyanis önmagában nem jelent semmit, jelentését és jelentőségét mindig kontextusában nyeri el, azáltal, hogy „ezer és ezer tényt általánosít”.³⁰

2. Úgy is tekinthetünk a Ferenc Ferdinánd elleni merényletre, mint a háború végső – bár nem kétségkívül egyedüli – okára, mely az események olyan „felgyorsulását”³¹ indította el, amely nélkül belátható időn belül nem tört volna ki háború. Ezzel természetesen nem tagadjuk más okok (pl. az előbb említettek mellett a nagyhatalmi versengés, a fegyverkezési láz, a szociáldarwinizmus által hirdetett nemzetek közti élethalálharc ideája, a megaláztatástól való félelem, egymás szándékainak kölcsönös

²⁸ Az külön kérdés, hogy a hosszú távú folyamatokra úgy tekintünk-e mint amelyek már eleve egy elodázható, de végső soron elkerülhetetlen világégés irányába mutattak, vagy pedig lehetségesnek tartjuk a háború elkerülését.

²⁹ A két központi hatalom utólagosan igyekezett a háborút úgy beállítani, mintha az csakis a szarajevói merényletre adott válasz lenne.

³⁰ BECKER, Karl Lotus, *Mi a történelmi tény?* In: GYURGYÁK I. 2006 : I. 165. Ugyanerről: TAYNE, Hippolyte, *Franciaország klasszikus filozófusai a 19. században* In: GYURGYÁK 2006 : I. 37. Ugyanígy, egy-egy fogalom a magyarázatok, előfeltevések, konnotációk garmadáját sűríti magába. HEMPEL, Carl Gustav, *Az általános törvények szerepe a történettudományban* In: GYURGYÁK 2006 II. 457.

³¹ Richard Ned Lebow a szarajevói eseményre éppen a katalizátor hatású történelmi események paradigmatis példaként tekint. LEBOW 2000–2001 : 614. Ugyanakkor ennek ellentmondva: „Szarajevó nem egy gyufa, mely begyújtotta Európa száraz fáját” LEBOW 2009 : 369.

félreértése, stb.) „háttérben” való mozgását, viszont a szarajevói merényletre úgy tekintünk, mint amelynek megtörténével immáron elkerülhetetlenné vált a háború. Ezzel az „elkerülhetetlenségi pontot” sokkal közelebb visszük a háborúhoz, és nem a „mélyen megbúvó”, hosszútávon érvényesülő okokban (társadalmi, gazdasági, politikai szükségszerűségek és kényszerpályák) keressük annak magyarázatát, hanem a háborút közvetlenül megelőző időszak (pl. a júliusi krízis) gyors és „véletlenszerű” történéseiben. Ilyen értelemben nem beszélhetünk Ferenc Ferdinánd haláláról mint casus belliről, hiszen nem helyettesíthető semmilyen más eseménnyel, melynek ehhez hasonló katalizátorhatást lehetne tulajdonítani. Szimbólumjellegét azonban így is magán viseli, csak itt a merénylet az előző pontban vázoltakkal ellentétben nem az előzmények, hanem sokkal inkább a rá következő események gócpontjaként viselkedik az utólagos értelmező számára. Sőt bizonyos értelemben erősebb, biztosabb, el nem mozdítható tényként áll a történelem végtelen idejében az első értelmezéshez képest, mely Ferenc Ferdinánd halálára fontos, de nem sorsfordító eseményként tekint.

Mínthogy Ferenc Ferdinánd halála szorosan összefügg az első világháború kitörésének okaival, s azok között strukturális okokat is felfedezni vélhetünk, érdemes nemcsak az esemény, hanem a struktúra történetelméleti fogalmára is egy rövid pillantást vetnünk. Az bizonyos, hogy a 19. század historizmusa az esemény mindent elsöprő kultuszában élt, Fernand Braudel (1902–1985) munkássága nyomán viszont a „hosszú időtartam” elemzése már a struktúra irányába történő nyitást jelezte. „A struktúrák éppúgy valóságos létezők, mint az események, bár egy másik idősíkon fejtik ki a maguk hatását”³² és e két elem kölcsönösen feltételezi a másikat. Reinhart Koselleck (1923–2006) meghatározásában a struktúra „olyan összefüggéseket ragad meg időbeliségük szempontjából, amelyek nem merülnek ki az egykor megtapasztalt események szigorú egymásutánjában... míg az eseményeket meghatározott személyek idézik elő és szenvedik el, addig a struktúrák egyénfeletti és személyköziek.”³³ Ez utóbbi állítás abban nyilvánul meg, hogy a struktúrák „állandó időtényezői túlmutatnak egy esemény résztvevőinek kronológiailag regisztrálható tapasztalati terén.”³⁴

³² GYÁNI 2011 : 152. Braudel meghatározása szerint „Struktúrán a társadalmi jelenségek tanulmányozói szervezetet, összetartozást, a társadalmi realitások és tömegek között fennálló aránylag szilárd viszonyokat értenek.” BRAUDEL, Fernand, *A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam* In: GYURGYÁK 2006 II. : 1164.

³³ Idézi: GYÁNI 2011 : 147.

³⁴ KOSELLECK, Reinhart, *Ábrázolás, esemény és struktúra* In: GYURGYÁK 2006. II. : 856.

Ezen rövid elméleti alapvetés szükségességét az indokolja, hogy az alábbi elemzésben az itt felvetett problémákkal jelen tanulmány írójának is szembesülnie kellett. Mindezek után azonban ideje összefüggéseiben megvizsgálni az eseménysorozatot és annak szereplőit, hogy ismereteink fényében levonhassuk a megfelelő konzekvenciákat és a tényekkel összhangban véleményt alkothassunk az első világháború eredetének komplikált kérdésköréről.

Ferenc Ferdinánd élete és halála

„Éveken át hintették a Monarchia elleni gyűlölet magvait Szerbiában. A vetés kikelt és gyilkosság lett aratva.”³⁵

Ferenc Ferdinánd, Ferenc József hosszú uralkodása alatt (1848–1916), nem a legesélyesebb császárijelöltként született meg 1863. december 18-án. Arra, hogy az öröklési sorban harmadik helyről a császárság valódi várományosává lépett elő, nem sok esély mutatkozott. Fiatalságát nagyban meghatározta édesanyjától örökölt tüdőbaja, amely Eöttevényi Olivér életrajzíró szerint oda vezetett, hogy meglehetősen bizalmatlanul viselkedett a környezetével.³⁶ Fiatalon sokat utazott; ide vezethető vissza az amerikai útja során látott föderalisztikus berendezkedéssel való rokonszenv, mely elképzelés alapján Magyarországot például 4–5 államelemre osztotta volna – de nem nemzeti elv szerint, mert szerinte a történelmi jog fontosabb a nemzetiségi elvénél. A birodalmat összefogó „cement” fontos elemei a német nyelv, a dinasztia és az egységes hadsereg lett volna.³⁷ Az általa vallott békés külpolitika utólagos szemszögből jól igazolható, ő maga a hadsereg nem megfelelő állapotában látta minden külföldi katonai beavatkozás gátját. „Békepartiságát”³⁸ és szinte prófétai képességét világítja meg az alábbi nyilatkozata, melyet bizalmasának, Alexander Brosch von Aarenaunak, 1908. október 20-án, a boszniai annexió kapcsán tett: „Mit használnak nekünk azok az olcsó babérok – itt a Szerbia elleni esetleges háborúra célzott –

³⁵ Strock belgrádi követségi tanácsos. Idézi: SZABÓ 2009 : 40.

³⁶ EÖTTEVÉNYI 1942 : 37.

³⁷ GALÁNTAI 1972 : 335. Abszolutista elképzelései ellenére Ferenc Ferdinánd „a szó modern értelmében imperialista volt.” DEDIJER 1964 : 574. Az imperialista ideológia hangja hallható ki az alábbi véleményéből: „Bosznia annexiójára mi erkölcsileg jogosítva voltunk, mert 30 éven keresztül több kulturmunkát végeztünk ott, mint amennyiben ez a terület az egész történelem folyamán részesült. Nekünk érdekünk volt, hogy a Balkánnak ezt a csücskét biztonságba helyezzük.” EÖTTEVÉNYI 1942 : 252.

³⁸ Ferenc Ferdinánd nem volt elvi szinten háborúellenes – ez abban a korban egyedülálló lett volna –, hanem nem látta felkészültnek a Monarchia haderejét egy komolyabb fegyveres összetűzésre, így a balkáni kérdést illetően is a békés rendezés híve volt.

hogyha általuk általános európai zűrzavarba bonyolódnánk, úgyhogy valószínűleg két, vagy három fronton kellene küzdenünk s végül Olaszország hátba támadna?”³⁹

A trónörökös különösen erősen támogatta a Monarchia román szövetségének fenntartását, s eleinte Szerbia bekebelezését, de élete vége felé már inkább a délszlávokkal való békés megegyezés felé hajlott, s birodalmi közvetítéssel kívánta rendezni az egész balkáni helyzetet. A létrehozandó államot a horvátok vezetése és a birodalom felügyelete alatt⁴⁰ képzelte el, vagyis Ferenc Ferdinánd a trialisztikus elgondolást tette magáévá, ami egy délszláv állam birodalomba való beépítését célozta. Mivel ez az északi szlávoknak nem kedvezett volna, így később a balkáni nemzeti területek föderális átalakításának híve lett.⁴¹ Ám a történelmi tapasztalat a délszlávok számára azt mutatta, hogy nem válik előnyükre, ha ortodoxként a katolikus Habsburgok védőernyője alá kerülnek. A szerbek szerint Ferenc Ferdinánd is „csak saját koronájának a barátja”,⁴² csupán a birodalmi eszme (a katolizáció és az imperializmus) letéteményese, s igazából a szlávok barátjának sem mondható.

1914 nyarán Ferenc Ferdinánd azért ment Boszniába, hogy az ottani öt éve tartó uralmat jelenlétével megszilárdítsa, a délszlávok körében a Monarchia tekintélyét megerősítse.⁴³ Ugyanekkor a Monarchia csapatai hadgyakorlatot is tartottak, mely joggal sérthette a szerbek függetlenségi érzetét,⁴⁴ ugyanakkor a reálpolitika kíváncsi volt, hogy a hadsereg megfelelően fel legyen készítve egy esetleges balkáni konfliktusra.⁴⁵ Ferenc Ferdinánd a látogatása során először a katonai hadgyakorlatot tekintette meg, ahol biztonságáról maximális védelem gondoskodott, viszont Potiorek kormányzó (1911–1914) meghívta magához Sarajevóba is, ahol az utcákon kellett végigmennie autóval. Bár Ferenc Ferdinánd hivatalos látogatásra ment Sarajevóba, mégis furcsamód magánkocsiban szállították, mely faváz szerkezetű volt.⁴⁶ A titkosszolgálatot már korábban is figyelmeztették egy lehetséges merénylet veszélyeire, ám azok nem tették meg a szükséges óvintézkedéseket. Ferenc Fer-

³⁹ EÖTTEVÉNYI 1942 : 241.

⁴⁰ Conrad von Hötzendorff, vezérkari főnök (1912-től), a trónörökös egyik legmeghittebb társa és tanácsadója szerint is a leendő – elkerülhetetlenül létrejövő – délszláv államnak a birodalmon belül kellett elhelyezkednie. Hötzendorff 1914-ben már 62 éves, 1907 óta a Szerbia elleni háború állandó támogatója a császárnál. Emlékirata (*Szolgálati időmből*) alapján tudjuk, hogy az olaszok elleni megelőző csapással a kígyó, a Szerbia ellenivel pedig a kutya fejét kívánta levágni. LEBOW 2008 : 350. Hivatalba lépésétől számítva a Monarchia kibékíthetetlen ellenségeit látta összes déli szomszédjában és persze Oroszországban, azonban az utóbbit leszámítva a többi ország elleni preventív háborút szerinte akkor kell megvívni, amikor bármelyikük elszigetelten áll. GALÁNTAI 1975 : 46.

⁴¹ EÖTTEVÉNYI 1942 : 238.

⁴² BALÁZS 1964 : 431.

⁴³ GALÁNTAI 1975 : 4.

⁴⁴ Ráadásul június 28. a szerb nemzeti függetlenség gyásznapja, mely dátum az oszmánokkal 1389-ben vívott rigómezei csatára utal.

⁴⁵ Ne feledjük, a megelőző években két Balkán-háború is zajlott, melyek folyamatosan napirenden tartották a császári haderő itteni bevetését.

⁴⁶ EÖTTEVÉNYI 1942 : 337. és 342.

dinánd Eric von Merizzire (1873–1917), Potiorek szárnysegédjére hallgatott, ő győzte meg a szarajevói utazás diplomáciai fontosságáról.

Az omiózus napon az első merényletkísérlet előtt egy fiatalember megkérdezett egy rendőrt, hogy melyik kocsiban van a trónörökös, majd kilépve az utcára egy gránátot hajított felé. A bomba a kocsi tetejére esett, ahonnan viszont a járdára csúszva végül a következő kocsi hátsó kereke alatt robbant. Merizzi és egy másik hivatalnok megsérült, s kórházba kerültek. Ferenc Ferdinánd a veszély ellenére is ragaszkodott az eredeti programtervekhez, miután meglátogatta Merizzit a kórházban. Pedig a vele utazó Potiorek más utat javasolt. A konvoj első két kocsija azonban rossz helyre (a Ferenc József utcába) hajtott be a rakpartról, mire Potiorek a harmadik kocsiban utasította a sofőrt, hogy álljon meg és ne a rossz irányt kövesse. Ezt a hezitálást használta ki Gavrilo Princip, aki a sarokról előlépve, a kabátjából előkapott revolverrel kétszer lőtt. Egy rendőr pedig hiába próbálta visszatartani – a merénylet egyik segítője leütötte a rendőrt.⁴⁷ A lövések 10:50-kor dördültek el és a golyók Ferenc Ferdinánd nyaki főütőerét érték, s nemcsak ő, hanem a felesége is a merénylet áldozata lett. A lövések annyira pontosan sikerültek, hogy „ha Princip kiképzett mesterlövész lett volna, akkor sem biztos, hogy ilyen jó találati arányt tud produkálni.”⁴⁸ Ezen körülmények összjátékaként, mondhatjuk, hogy 1914. június 28.-án egy kevésbé valószínű végeredménnyel szolgált a történelem. Összességében azt mondhatjuk, hogy „a merénylet dilettantizmusából fakadó hibákat a másik oldalon állók baklövései rendre kiigazították”.⁴⁹

Az eseményeket követően a merénylet és társait rögvest őrizetbe vették, majd kihallgatták. Ezekkel együtt is ma már rendkívül nehéz rekonstruálni a Ferenc Ferdinánddal történeteket, a merénylet előkészítését és az abban résztvevőket, s ezzel összefüggésben a szerb kormány állítólagos hozzájárulását.⁵⁰ Mindenesetre a kihallgatások során arra fény derült, hogy egy szerb tábornok segédkezett a szervezkedőknek a fegyverek beszerzésében és a bosnyák határon való átcsempészésében. A *Narodna Odbrana*-n („Nemzet Védelme”), egy boszniai szerb kulturális társaságon keresztül – amely ugyanakkor a szerb kormány befolyása alatt állt – állapítható meg a kapcsolat a merénylet és a szerb kormány egyes tagjai között.⁵¹ Úgy tűnik azonban, hogy Pasics szerb miniszterelnök (1912 szeptember–1918 december) tudott a határátlépésről, a májusban és júniusban folytatott előkészületekről, de magáról a tervről nem, viszont utasította a határőröket az illegális határátkelések megaka-

⁴⁷ LEBOW 2000–2001 : 606.

⁴⁸ POLLMANN 2000 : 6.

⁴⁹ POLLMANN 2000 : 5.

⁵⁰ Július 13-án Friedrich von Wiesner Szarajevóból jelentett Berchtoldnak, hogy nem találtak egyértelmű bizonyítékokat a szerb kormány merényletben való részvétele mellett. VERMES 2001 : 254–255.

⁵¹ DEJER 1964 : 582–583.

dályozására.⁵² A titkos belgrádi társaság, *Ujedinjenje ili smrt* („Egyesülés vagy Halál”, de gyakran Fekete Kéz néven is szerepel), vezetője, Dragutin Dimitrijević (fedőnevén: Apisz) (1877–1917) kihasználta, hogy egy idő után már a Pasic-kormányzat⁵³ nem volt képes a szervezetet megfelelően a hatalma alatt tartani.

Joggal merül fel a kérdés, hogy miért éppen a délszlávok „barátjának” bizonyuló Ferenc Ferdinándra esett a merénylek választása. Azt mondhatnánk, hogy Ferenc Ferdinánd II. Vilmosmal való kitűnő kapcsolatának köszönhetően a német szövetség megtestesítőjének számított: eltávolításával egyesek a két közép-európai birodalom közti viszony megromlását remélhették. Ugyanígy viszonylatban szintén személyes kapcsolat fűzte a román uralkodócsaládhoz, s ez a Habsburg diplomácia számára is lényegesnek számított.⁵⁴ Azonban a szerbek és a Szerbiának elkötelezett bosnyákok szemében Ferenc Ferdinánd a békés ausztrioszlávizmus megtestesítőjének számított, ami radikális szerbek szerint azzal a veszéllyel járt, hogy trónra kerülése esetén egyes ingadozó délszlávokat könnyen a Habsburg-dinasztia oldalára állíthatott volna. Ne feledjük ugyanis, hogy Ferenc József halálával ekkoriban már igenis számolni kellett, s a trónörökös föderatív elképzelése a szerbekkel és bosnyákokkal kapcsolatban közel kerülhetett volna a megvalósításhoz. A Nagy-Szerbiáról terveket szövögető harcias elemeknek tehát mindenképpen útjában állt az ő személye. Mindezek mellett a főszervező, Apisz úgy vélte, a Ferenc Ferdinánd félreállításával támadt zűrzavar majd oda vezet, hogy a háborút szorgalmazók csak késve tudnak reagálni a történetekre.⁵⁵ Ekkor még senki sem számított arra, hogy egy helyi konfliktus végső soron elvezet az első világháborúhoz.

A júliusi krízis

„Egy napon európai háború lesz néhány átkozott bolond balkáni ügy miatt” Bismarck (1815–1898)⁵⁶

Érdekes módon Ferenc Ferdinánd halálát nem kísérte nagy gyász sem nemzeti szinten, sem pedig a császári család részéről. Bécs városán át a Dunán inkognitóban szállították a

⁵² DEDIJER 1964 : 584. ill. WILLIAMSON 1988 : 810. A határőrségek számára az átjárás szigorúbb ellenőrzését írták elő, ám azok – saját állításuk szerint – későn kapták meg a központi utasítást. EÖTTEVÉNYI 1942 : 325.

⁵³ Érdekes, hogy Pasic szerb miniszterelnök még az események előtt, 1914 júniusában lemondott, ám az oroszok I. Péter királyra nyomást gyakorolva visszahelyezték őt.

⁵⁴ WILLIAMSON 1974 : 433.

⁵⁵ DEDIJER 1964 : 581.

⁵⁶ Idézi: FROMKIN 2004 : 50.

holttestet Artstettenbe, végső nyughelyére.⁵⁷ Persze napokig jellemző volt az általános megdöbbenés, és világszerte nagy visszhangot kapott az ügy – szinte minden esetben a történeteket elítélő hangnemben nyilatkoztak róla.⁵⁸ A szerb király és kormány részvétét fejezte ki a bécsi kormánynak és az uralkodónak, és nyolc napos udvari gyászt is elrendelt. A szerb sajtó már kevésbé volt megértő: a *Politika* című lap az osztrák kormányzatot állítja be felelősnek, a *Piemont* című újság pedig Gavrilo Principből egyenesen mártírt csinált.⁵⁹ A közhangulat illusztrálására szolgálhat az egyik 1914. július 6.-i belgrádi követjelentés, mely szerint a szerbek körében „megbotránkozásnak úgyszólván nyoma sem volt, hanem túlnyomóan csak az elégtétel, sőt az öröm érzése jutott kifejezésre... Különösen áll ez az úgynevezett irányadó körökre”.⁶⁰

A megaláztatás erélyes válaszlépést kívánt, ez bizonyos volt. A merénylek kihallgatása során az is kiderült, hogy a válaszlépés iránya a Monarchia ellen már hosszú ideje agitáló Szerbia lesz. Ebből a hozzáállásból⁶¹ láthatjuk, hogy a Monarchia Szerbiával való vitája nem a racionalitás talaján, hanem érzelmi alapon állt, így a gyűlöletnek ezen a fokon a kompromisszum bármiféle lehetősége lehetetlen volt. Berchtold külügyminiszter (1912–1915) maga is Hötendorff vezérkari főnök (1906–1917) erőszakos és Ferenc Ferdinánd békés felfogása között ingadozott a balkáni kérdést illetően, de a merénylet után egyértelműen az előbbi mellett köteleződött el, annyi módosítással, hogy óvatosságra intett az azonnali beavatkozást illetően. Berchtold ugyanis fontosnak tartotta a merénylet kivizsgálását, valamint a diplomáciai előkészítést, vagyis a német szövetséges álláspontjának kitudakolását.⁶² Ugyanígy a hadügyminiszter, Krobatin (1912–1917) is háborúpárti volt, s az első Balkán-háború idején váltotta az egyezkedő irányzat emberét, Moritz Auffenberget (1911–1912), akit nem melleleg Ferenc Ferdinánd hívének tekinthetünk.

⁵⁷ JOHNSTON 1987 : 79. Valószínűsíthetően az alapvetően népszerűtlen trónörökös halála sokak számára inkább megkönnyebbülést jelentett. GALÁNTAI 1975 : 43.

⁵⁸ Példának okáért a *La Nación* névre hallgató argentin újság például az összeesküvők aljasságáról és nem-keresztényi tettéről beszél, melyet egész egyszerűen semmilyen nemzeti érdek nem igazolhat. Ezzel szemben kiemelik Ferenc Ferdinánd hősiességét, aki a Habsburg-dinasztia katonai hagyományainak megfelelően megpróbálta megvédeni feleségét és még életének utolsó pillanatában is úriemberként viselkedett. WINDER 2010 : 160.

⁵⁹ EÖTTEVÉNYI 1942 : 361.

⁶⁰ Osztrák–magyar Vöröskönyv : 4.

⁶¹ Az egyik jellemző megnyilvánulás az ügy kapcsán: „a kérdés úgy áll, hogy presztízszünk további rongálását többé már elviselnünk nem lehet.” – írja Wladimir Giesl von Gieslingen (1860–1936), a Monarchia belgrádi nagykövete július 24-én Berchtold külügyminiszterhez Osztrák–magyar Vöröskönyv : 8. A kilátások elmélete alapján „nagyobb a kockázatvállalási hajlam akkor, amikor veszteségek elkerülése a tét, mint amikor elérhető nyereségek megszerzése a cél.” MARTON 2013 : 48. Ugyanez a presztízsveszteség érte Oroszországot Bosznia annektálása (1908) kapcsán, s ennek újbóli elkerülése végett mindent hajlandóak voltak megtenni.

⁶² GALÁNTAI 1975 : 49.

Szerbia ebben a relációban tökéletesen megtestesítette az „ellenségkép” kritériumait.⁶³ 1914-re eljutottak oda, hogy a Monarchia vezetésében az országot természeténél fogva rossznak tartották és úgy vélték, gonosz céljai megvalósítására minden eszközzel rendelkeznek. Pedig a kormány nem vett részt a merényletben, annak előkészítésében, bár az lehet, hogy tudott bizonyos előkészületekről, de kapacitása nem biztos, hogy volt annak megállítására. Ne feledjük, Szerbiának nem volt érdeke két Balkán-háború után még egy háborúba kezdenie, így annak kiprovokálására tett kormányzati kísérlet sem valószínű.

Mindenekelőtt azonban tisztázni kellett, hogyan kíván a Monarchia beavatkozására reagálni a többi európai hatalom. A Balkán-háborúk után 1914-ben Bécsnek biztosra kellett mennie a Németországgal való szövetséges kapcsolatokban,⁶⁴ hiszen 1908-at követően Berlin nem állt a Monarchia balkáni terjeszkedési tervei mellé. Ezért az osztrák–magyar közös minisztertanács július 7-én így határozott: „vajon nem érkezett-e el a pillanat arra, hogy Szerbia erő kifejtés által mindörökre ártalmatlanná tétessék? Egy ilyen elhatározó csapás nem vihető keresztül diplomáciai előkészítés nélkül, ezért [a minisztertanács] érintkezésbe lépett a német kormánnyal.”⁶⁵ A segítségkérésnek belpolitikai célzata is volt: Berchtold és Hötzendorf – immáron egy bosszúhadjárat támogatóiként – úgy tekintettek Németországra, mint amely képes lehet eloszlatni az alapvetően békés természetű⁶⁶ Ferenc József kétségeit és megszüntetni Tisza István magyar miniszterelnök (1913–1917) szembenállását a háborúval kapcsolatban.⁶⁷

A Monarchia osztrák vezetői tehát még júniusban megkezdték a tárgyalásokat, s többnyire azonos álláspontot alakítottak ki a további lépésekről, melynek sarokköve az volt, hogy Szerbiát meg kell büntetni. Egyedül Tisza István ingadozott,⁶⁸ hiszen szerinte egy

⁶³ Az ellenségkép megformálásához hozzátartozik az az ún. attribúciós torzításból fakadó jelenség is, illetve annak tükröképe, a cselekvő–megfigyelő diszkrepancia. Az előbbi szerint mások cselekedeteit inkább belső okokra, vagyis saját hibáira vezetjük vissza, míg saját döntéseinket a körülmények kényszerítő erejével igazoljuk, a személyes felelősséget minimálisra csökkentjük. Eszerint tehát a külpolitikai döntéshozatalban nagyon nehéz annak felismerése és beismerése, hogy a potenciális ellenfél is kényszer hatása alatt cselekszik. „Az történik tehát, hogy a saját lépéseit mindkét fél külső okokkal (a másik fenyegető lépéseivel), a másik lépéseit viszont belső okokkal (agresszivitás) magyarázza. MARTON 2013 : 37–38.

⁶⁴ Németország volt az az egyetlen szomszédos állam, melynek a Monarchiával szemben nem voltak területi követelései, így az természetes szövetségesnek kínálkozott (1873, illetve 1879 óta).

⁶⁵ SZABÓ 2009 : 42.

⁶⁶ Ferenc József hosszú uralkodása alatt eddig egyszer sem indított háborút, mivel a háború mindig megtalálta őt. EÖTTEVÉNYI 1942 : 228.

⁶⁷ LEBOW 2001 : 54. Berchtoldot már pályafutása során többször tétovasággal vádolták, s közzismerten gyenge személyiségnek tekintették. Bár igyekezett a hirtelen indulatokat a diplomáciai előkészítés útjára terelni (erről Hötzendorft is meggyőzte), a merénylet utáni lépéskényszer során határozottan léphetett fel, s ezt az oldalát mutatta a németek felé is. VERMES 2001 : 242. Tisza ugyancsak ez utóbbi dilemmával szembesült, hiszen nem engedhette meg magának, hogy gyengének mutakozzék az általa a Monarchia megtartójának tekintett szövetséges előtt.

⁶⁸ Tisza azzal érvelt, hogy a jövőben bármikor lehet casus bellit találni Szerbia megbüntetésére.

háború – még ha győztes is – rontotta volna Magyarország birodalmon belüli helyzetét, minthogy a szlávok arányának birodalmon belüli megnövekedését okozta volna. „Már Bosznia annektálása is veszedelmes rést ütött a dualizmuson. Szerbia okkupálása lehetlenné tenné a hatvanhetes kiegyezés fönntartását.”⁶⁹ Szerbia elfoglalása emellett további konfliktushoz is vezetett volna, mivel azt a balkáni népek provokációnak fogták volna fel. Tisza tartott az oroszok és románok (ez utóbbiak akkor még hivatalosan a Monarchia szövetségesei voltak)⁷⁰ ellenséges fellépésétől is, mely leginkább a birodalom magyarországi (stratégiaileg védtelen) részét tette volna ki veszélynek.⁷¹ Végül őt is és a kissé vonakodó császárt is az osztrák politikusok a németektől érkezett támogató üzenet (ahogy akkoriban nevezték, a „biankó csekk”) győzte meg arról, hogy a kínálkozó alkalmat ki kell használni a szerbek ellen.⁷² Ugyancsak kulcsfontosságú volt Tisza számára a román semlegesség garantálása, amit a németeknek sikerült kieszközölniük.⁷³ Az ügy azonban sokáig húzódott, s Tisza „megtérése” csak július 19-én történt meg.⁷⁴ Lehetséges magyarázat a „pálfordulásra” persze az is, hogy a magyar miniszterelnök félt teljes elszigetelődésétől,⁷⁵ s belátta, hogy véleményétől függetlenül a háború igenis be fog következni. Végül is Tiszának annyiban sikerült érvényesíteni akarátát, hogy Szerbia birodalomba való bekebelezése egy esetleges győztes háború esetén lekerült a napirendről.

⁶⁹ írja Károlyi Mihály (1875–1955), 1914. szeptember 6. SZABÓ 2009 : 230.

⁷⁰ 1878 után Románia érdekalapon kereste a Monarchia bizalmát, mert a berlini kongresszus Besszarábiát Oroszországhoz csatolta. Ez azonban nem jelentette a közvélemény meggyőzését is az ország ilyen irányú elköteleződésének helyességéről.

⁷¹ Július 8-ai előterjesztésében írja: „Ilyen támadás Szerbia ellen mindennemű emberi előrelátás szerint Oroszország beavatkozását és ezáltal a világháborút zúdítaná reánk, miközben Románia semlegessége, a berlini optimizmus ellenére is, nagyon kétségessé válnék.” SZABÓ 2009 : 51.

⁷² Tisza meggyőzésére írja Berchtold külügyminiszter július 8-án: „Berlinben a Monarchia akcióját Szerbia ellen várják, és hogy Németországban nem értenék meg, ha az adott alkalmat elmulasztanánk anélkül, hogy ütest ne mértünk volna.” SZABÓ 2009 : 49.

⁷³ GALÁNTAI 1975 : 83–84. Tisza szerette volna összehangolni a Monarchia és Németország balkáni politikáját, s így a közös nevezőt Bulgária támogatása és Szerbia elszigetelése jelenti a második balkán háború után. Az eredeti német elképzelés ugyanis a románok központi hatalmakba való bevonását képzelte el, erre azonban az oroszok sikeres romániai politikájának, valamint Románia Magyarországgal szembeni területi igénye miatt egyre kevesebb esély mutatkozott. 1914 márciusi memorandumában, melyet Ferenc Józsefhez és Berchtoldhoz juttatott el, Tisza a „mélyen gyökerező, körülkerítettségétől rettegő német félelmeket igyekezett kihasználni” amikor egy potenciális balkáni szövetség létrejöttét vizionálta, s ezzel kívánta a Bulgária felé való nyitást – melyet egyébként az ottani király iránti megvetés miatt mind Ferenc Ferdinánd, mind pedig II. Vilmos korábban elutasított – megalapozni. Vermes 2001 : 234–235. Nem melleleg Bulgária olyan szövetséges lehetett Szerbia és Románia hátában, melynek nem volt területi igénye a Monarchiával szemben.

⁷⁴ Vermes Gábor szerint már korábban, július 14-én Tisza is elfogadta a támadást, amennyiben a szerbek visszautasítják az ultimátumot.

⁷⁵ A külpolitikai elemzésekben Tisza viselkedésére ráillik az úgynevezett *groupthink*-hatás (Marton Péter ezt csoportkonformitásként definiálja), mely „a kis csoportokban végbemenő döntéshozatali folyamatokban megfigyelhető jelenség, amelynek során az egyén nem a saját fejével gondolkodik [vagy legalábbis azt nem juttatja érvényre], hanem véleménye inkább a csoport uralkodó álláspontjával válik azonossá.” KISS J. 2009 : 349. illetve MARTON 2013 : 82.

Egy másik magyarázat szerint Tisza és a magyarok számára a németekre támaszkodás a magyarokat keletről fenyegető szlávok gondolata táplálta. Tisza a németekkel való politikai szolidaritás gondolatát már 1912-ben megfogalmazta.⁷⁶ Valójában tehát Tisza azért döntött a szerb háború támogatása mellett, mert Magyarország helyzetét a német támogatás fényében biztosítva látta egy potenciális orosz beavatkozás esetén. Márpedig Tisza támogatása szükséges volt a bécsi miniszterek és a császár számára, a magyar miniszterelnök pedig a németek támogatásával a kezében válhatott csak a háború elfogadjává.⁷⁷

Friedrich Wiesner, a külügyminisztérium osztályfőnökének jelentése alapján 1914. július 23-án, csütörtökön jegyzékben állapították meg a szerb kormány felelősségét a sarajevói merénylet kapcsán, hiszen állításuk szerint annak tudomása volt a *Narodna Odbrana* mozgalom tevékenységéről, azonban semmit sem tett annak elnyomása érdekében.⁷⁸ A jegyzéket⁷⁹ ugyanezen a napon nyújtották át a szerb kormánynak,⁸⁰ s még annak lejárta előtt, július 25-én reggel 11 órakor az orosz cár támogatásáról biztosította Szerbiát, amely így erőre kapva a tíz pontos jegyzék kilenc pontját fenntartásokkal, de elfogadta, kivéve azt, amelyik a Monarchia nyomozószerveinek szerb földre való beengedését kérvényezte annak érdekében, hogy felülvizsgálhassák a szerbek felforgató tevékenységeinek fő hangadói.⁸¹ Ez a visszautasítás nem volt elfogadható a Monarchia számára; július 28-án megküldték Szerbiának a hadüzenetet.

Valójában a katonai beavatkozásról már július elején döntés született, ám a jegyzék, illetve az ultimátum csak több mint két héttel ezután került a szerbek elé. Ez részben annak volt köszönhető, hogy az adott körülmények között nehéz lett volna mozgósítani elegendő katonát a birodalomban, mivel azok éppen otthon segédkeztek az aratásban. Másrészt július 20. és 23. között Poincaré francia miniszterelnök (1913–1920) és René Viviani (1914–1915) külügyminiszter szentpétervári látogatásra voltak hivatalosak, így Berchtold úgy időzítette az ultimátum átadását, hogy a francia küldöttség a hazafelé vezető út idején nehezkesebben tudjon reagálni az új fejleményekre. Július közepén tehát úgy tűnhetett, a Monarchia nem készül Szerbia megbüntetésére, s a diplomáciai játszmában Bécs igyeke-

⁷⁶ Idézi: STONE 1966 : 168.

⁷⁷ STONE 1966 : 170.

⁷⁸ EÖTTEVÉNYI 1942 : 309.

⁷⁹ Fontos hangsúlyozni, hogy itt nem ultimátumról van szó, vagyis nem teljesítése esetén nem állt be automatikusan hadiállapot. Ez utóbbi csak július 28-án történt meg. POLLMANN 2000 : 7.

⁸⁰ Az időpont magyarázata az volt, hogy a francia köztársasági elnök ekkor hagyta el Oroszországot, így a friss fejleményről nem tudott azonnal egyeztetni sem az oroszokkal, sem pedig a szerbekkel.

⁸¹ A nyilatkozat 5. pontja ténylegesen Szerbia szuverenitását sértette, viszont Tisza István miniszterelnök viszont július 24-én tartott képviselőházi beszédében az alábbi módon fogalmazott: „mindaz, amit a jegyzékben kérünk, nem egyéb, mint a szomszédi köteleességek teljesítése” SZABÓ 2009 : 67.

zett is titkolni szándékait. Ám a németek tájékoztatták az olaszokat egy lehetséges osztrák beavatkozásról Szerbiában, mire San Giuliano (1910–1914), az olasz külügyminiszter Szentpétervárnak és Belgrádnak továbbküldte az információt. Berchtold ezért egészen az utolsó pillanatig nem értesítette a németeket a további fejleményekről, ezzel is fokozva július közepének nyugalmatlanságát.⁸²

Innentől kezdve félreértések tömkelegének lehetünk tanúi. Először is akkor, amikor a Bécsben úgy gondolták, hogy a német szövetséges nyomása eltántorítja az oroszokat a szerbek melletti tényleges segítségnyújtástól. Az orosz külpolitikai döntéshozók ugyanezt hitték, hogy ha mozgósítani kezdenek, akkor az majd visszatartja a Monarchiát a déli intervenciótól.⁸³ Az orosz mozgósítás megkezdésével (július 30.)⁸⁴ mint fenyegető jelre reagálva a németek azonnal szintén mozgósításba kezdtek, mivel háborús sikereik a kétfrontos háború elkerülésétől függtek.⁸⁵ A másik frontot ugyanis Franciaország jelentette, mely kiállt az oroszok mellett, amint azt Poincaré miniszterelnök és a cár személyesen tárgyalták meg július végén.⁸⁶ A kétfrontos háború elkerülésére mind a németek (Schliffen-terv),⁸⁷ mind pedig a Monarchia kidolgozta saját (Hötzendorf-féle átcsoportosítási terv Szerbiából Galíciába az orosz támadás esetére),⁸⁸ de alapvetően elhibázott⁸⁹ és kivitelezhetetlen tervét, s úgy tűnik, a katonai vezetők mindkét birodalomban a tervek foglyai voltak és a tervek bukásától való félelem hajszolta őket a háborúba.⁹⁰ Az elképzelések szerint a német hadse-

⁸² WILLIAMSON 1988 : 808–809.

⁸³ LANGDON 1986 : 80.

⁸⁴ A cár július 29-én írta alá az általános mozgósítást elrendelő okmányt, s hiába hezitált még ekkor is, beosztottjai meggyőzték a háború létjogosultságáról. Pedig II. Vilmos külön kérte a cárt, hogy vonja vissza mozgósítási parancsát. A gyorsasági játszmában azonban komoly zavarhoz és a győzelmi esélyek csökkenéséhez vezetett volna – érveltek a katonai vezetők –, ha ilyen beavatkozás történik.

⁸⁵ A németek saját mozgósításukra úgy tekintettek, amivel az oroszok által kezdeményezett katonai készülődésre reagáltak. Annyi bizonyos, hogy az orosz mozgósítással a helyi háborúból általános európai háború vált.

⁸⁶ A tárgyalások szövegét nem ismerjük, ám a jelen körülmények között meglehetősen egyértelmű üzenete és tárgya lehetett a két szövetséges főméltóság találkozásának. A két ország egyébként már 1893 óta szövetségben állt egymással a fokozódó német nyomás ellen. Németország bekerítésével tulajdonképpen Bismarck kancellársága idején (1871–1890) követett politikájának (mely 1871-től Franciaország diplomáciai elszigetelését jelentette: „*French have no friends*”) sorsa pecsételődött meg.

⁸⁷ KEEGAN 2010 : 79–80.

⁸⁸ KEEGAN 2010 : 92. A hadsereg 48 hadosztályából 8 a balkáni támadást, 28 hadosztály az oroszok északi feltartóztatását szolgálta, 12 hadosztály pedig tartalékot képezett, hogy északon vagy délen bármikor bevethető legyen. A legfőbb gyengesége azonban e tervnek éppen a rugalmasság volt, minthogy a Monarchia vasúti hálózata elégtelennek bizonyult a gyors átcsoportosítás kivitelezéséhez. POLLMANN 2000 : 8.

⁸⁹ A német haditerv kidolgozása kapcsán a vezérkar beleesett a vágyvezérelt gondolkodás hibájába; az „offenzíva kultusza” mindenkit magával ragadott. MARTON 2013 : 45. Pedig hatékonyan tudtak volna védekezni is, főképpen a nyugati fronton. A Schliffen tervvel tulajdonképpen „védekezésből támadás született”. STRACHAN 1986 : 233. Bismarck arra figyelmeztet, hogy „a politikában nem lehet egy tervet hosszú időre meghatározni és vakon annak értelmében cselekedni.” Idézi: KISS J. 2009 : 346.

⁹⁰ KEEGAN 2010 : 76. A rövid háború illúziója közepette az egyébként katonailag „megkérdőjelezhető” feltevések immár dogmává lettek.” WILLIAMSON 1988 : 801. 1914 májusában, amikor Hötzendorf és Helmuth von Moltke német vezérkari főnök (1906–1914) találkoztak, mindketten félelmüket fejezték ki az

reg mintegy egy nyolcadának és a Monarchia közel teljes haderejének feladata volt az oroszok kezdeti feltartóztatása, míg a németek megismétlik az 1870-es Franciaország elleni hadjáratot. Ezt követően a központi hatalmak hadereje együttesen zúdult volna Oroszországra.

Az osztrák és a német vezetők egymástól függetlenül 1913–14 folyamán több politikai helyzetváltozást (*Gestalt* változás) is megtapasztaltak, amiről persze a potenciális ellenfelek mit sem tudtak.⁹¹ Az oroszok, szerbek és franciák ugyanolyan szemmel tekintettek a rájuk, mint annak előtte.⁹² Pedig közvetlenül a háború előtt a Monarchia számára már feletébb sürgető volt a balkáni helyzet megoldása, melyet egy 1913-ban rendkívül megerősödött Szerbia tett a korábbinál fenyegetőbbé. A déli szomszéd nem melleleg gazdaságilag is egyre jobban függetlenedett a Monarchiától, s gazdasági külkapcsolatait Olaszország és Franciaország irányába terjesztette ki.⁹³ Azonban a politikai dinamika megváltozása nemcsak a két közép-európai császárság esetében volt elmondható: az 1909-es orosz visszakozás Szerbia és Bosznia megsegítésétől immár 1914-ben nem volt tartható: ha Oroszország még egyszer hagyja magát megalázni, akkor elveszítette volna nagyhatalmi státuszát.⁹⁴ Nem melleleg az oroszok számára a jövőben sem lett volna ennél „kedvezőbb” lehetőség a háború kitörésére. Egyesek szerint ugyanis az oroszokat már 1914-ben fenyegette a forradalom, melyet a háború kitörésével végül is 1917-ig lehetett elodázni. Ezen tényezők tehát mind a háború irányába terelték a nagyhatalmakat.

Olaszország és Románia volt még az a két ország, melyhez 1914-ben szövetségi viszony fűzte Ausztriát. Bécs velük nem tárgyalt a Szerbiának küldött ultimátumról, s e két ország semleges maradt.⁹⁵ Amúgy is Albánia helyzetének meghatározása komoly töréspontot jelentett Bécs és Róma, a két szövetséges között.⁹⁶ Az osztrák vezetés amúgy is kijelentette, hogy a balkáni ügyeket illetően és a hármas szövetségi szerződésre (1879) vonatkozóan nem kötelező egyeztetnie Olaszországgal.⁹⁷ Ami a románokat illeti, Ottokar Czernin

oroszok csökkenő mozgósítási idejével kapcsolatban, ám míg Hötzendorf egy lehetséges háborúban először Szerbiával kívánt leszámolni, addig Moltke az elsődleges osztrák célpontnak inkább Oroszországot kívánta. WILLIAMSON 1988 : 802.

⁹¹ A hivatalosan kinyilvánított külpolitika (HKP), a külpolitikai magatartás (KPM) és a mások által észlelt külpolitikai magatartás (ÉKP) közötti eltérés felismerése kulcsfontosságú. MARTON 2013 : 16.

⁹² LEBOW 2001 : 69. Az észlelt külpolitika egyre inkább eltért a valós külpolitikai magatartástól.

⁹³ GALÁNTAI 1975 : 98.

⁹⁴ LEBOW 2001 : 70. A balkáni érdekszféra, a Dardanellák felé vezető út és a szoros biztonsága a cári birodalom létérdeke volt, hiszen 1903 és 1912 között az export 37%-a, és a kihajózott gabona háromnegyede érintette ezt a területet. STRACHAN 1986 : 241.

⁹⁵ HERCZEGH 2003 : 160.

⁹⁶ WILLIAMSON 1988 : 799.

⁹⁷ Gróf Berchtold rendelete Mérey cs. és kir. nagykövethoz (1914. július 20., Bécs) SZABÓ 2009 : 58. Az olasz szövetség kezdettől fogva ellentmondásokat rejtett magába a balkáni rendezést illetően: mind a Mo-

(1872–1932), Ferenc Ferdinánd bizalmi embere 1913 végén azért került Bukarestbe, hogy ott a Monarchia érdekeit képviselje. A trónörökös halálával azonban Romániával szemben a bizalmatlanság vált jellemzővé. Berchtold a Berlinnek küldött július 4.-ei memorandumában így fogalmaz: „Nem szabad elfelejteni, hogy Románia immár a barátság kötelékében és érdekközösségben van Szerbiával, a Monarchia legádázabb balkáni ellenfelével.”⁹⁸

Való igaz, hogy mind Románia, mind pedig Szerbia a második balkáni háborút követően a status quo fenntartásában volt érdekelt, minthogy korábban orosz védnökséggel bolgár területekre tették rá kezüket. Amúgy is 1914 júniusában a cár és felesége személyesen látogatott Romániába (Konstanca), s Szazonov, a külügyminiszter (1910–1916) támogatásáról biztosította az Erdélyben élő románokat.⁹⁹ A változó helyzetre reagálva Tisza István volt az, aki a Monarchia és Németország számára a román szövetség helyett a Balkán-politikában a Bulgáriára való támaszkodást szorgalmazta, minthogy Románia a második Balkán-háború folyamán megbízhatatlannak bizonyult,¹⁰⁰ valamint a románok etnikai többsége Erdélyben szintén potenciális veszélyforrást jelenthetett és eleve aláaknáztta a szövetségi viszonyt.

Ami bizonyos volt a Monarchia Balkán-politikáját illetően, az az engesztelhetetlen Szerbia-ellenesség. Bosznia anektálása óta (1908) a két állam közti bizalmatlanság folyamatosan napirenden volt, s az első Balkán-háborút követő konfliktusforrások akár háborúhoz is vezethettek volna. Például a szerb–montenegrói csapatok bevonultak Szkutariba annak ellenére, hogy az az önálló Albániát illette meg a londoni konferencia 1912 decemberi döntése alapján. A Monarchia ultimátuma 1913. április 20-án azonban itt célba ért, mert a várost kiürítették. 1913 októberében Szerbia Albánia egyes határ menti területeit szállta meg, mire a Monarchia október 16.-i ultimátumára visszavonulót fűjtak.¹⁰¹

A háborúpártiak számára a második Balkán-háború idejére „a Monarchia diplomáciájának veresége cáfolhatatlanul bebizonyította a konzervatív egyezkedő politika eszközeinek

narchia, mind pedig Olaszország az ottani nemzetállami törekvéseket kívánta megfékezni, ám a kivitelezés mikéntjéről már megoszlottak a vélemények. Németország számára pedig Olaszország az észak-afrikai irányba történő befolyás növelésében volt eszköz. Olaszország mindenesetre kihasználhatta, hogy ne támadják hátba, amikor 1911-ben háborút kezdeményezett Tripoli megszerzéséért az Oszmán Birodalommal, melylyel a Monarchia baráti kapcsolatokat ápolt. PÖLÖSKEI 1985 : 186–189.

⁹⁸ STONE 1966 : 163.

⁹⁹ WILLIAMSON 1988 : 800.

¹⁰⁰ Az első balkáni háború gyors török veresége Romániát az Oszmán Birodalom oldalán vitte volna bele a háborúba, ám erre az orosz hadsereg háborúval fenyegetett Románia északi határánál (1912 november). Bratianu (1864–1927) miniszterelnök erre pálfordulást hajtott végre és balkáni törekvéseinek legfőbb támogatójává Oroszországot tette, amit az a második balkán háborúban kamatoztatott. PÖLÖSKEI 1985 : 204.

¹⁰¹ PÖLÖSKEI 1985 : 191–192., ill. 198.

használhatatlanságát.”¹⁰² Az egyes helyzetekben elfoglalt árnyalatnyi véleménykülönbségek mellett azonban abban a Monarchia teljes vezetése egyetértett, hogy a balkáni befolyás nem szenvedhet csorbát, vagyis a balkáni államok függetlenségének nemzeti útja nem volt megengedhető.¹⁰³

Németországon belül Moltke vezérkari főnök (1906–1916) számított a háború legfőbb hívének, s már Bosznia 1908-as annexiója idején is azt nyilatkozta, hogy még egy ilyen kedvező lehetőség egy európai háborúra nem lesz, hiszen ha már a háború úgyis elkerülhetetlen, akkor jobb minél hamarabb megívni.¹⁰⁴ Moltke később is nagy hatással volt mind Vilmos császárra, mind pedig Bethmann-Hollwegre, a német kancellárra (1909–1917). A belső viszonyokat illetően elmondható, hogy a német hadigépezet eredményesen csak a szociáldemokraták támogatásával a háta mögött lehetett képes megindulni a háború felé vezető úton. A munkások és egész Európa együttérzését azonban Ferenc Ferdinánd halála hozta meg, s a háborúért és bosszúért kiáltók számára megteremtette a megfelelő pszichológiai közeget. Nem mellesleg az oroszokkal szembeni félelmet a szociáldemokraták is osztották, akik cári kormányzatra mint a munkásosztály elnyomójára tekintettek.¹⁰⁵

A két császárság közti szövetség és a háború vállalása mögött pszichológiai tényezők munkálkodásának is tanúi lehetünk. Moltke a német szellemhez való hűségként (*Nibelungentreue*) jellemezte az Ausztriával való kapcsolatot.¹⁰⁶ A németek júliusi támogatásának magyarázata lehet a szövetséges hűség, a személyes érzelmek és Bethmann-Hollweg azon vágya, hogy megmutassa a német politika magabiztosságát.¹⁰⁷ A Monarchia katonai vezetői pedig a német katonai erő túlbecsülésével teremtették meg maguk számára azt a pszichológiai védőernyőt, mely lehetővé tette számukra, hogy csak Szerbiával foglalkozza-

¹⁰² PÖLÖSKEI 1985 : 197.

¹⁰³ PÖLÖSKEI 1985 : 194–195. A Monarchia tehát egy meglehetősen statikus szerepkoncepcióba helyezte magát, mely nem tudott szabadulni a „balkáni rendező” címétől. Utólag már belátható, hogy elhibázott volt a Monarchia balkáni befolyásának megőrzését célzó politika, bár az egészet a Románia és Szerbia túlzott megerősödésétől való félelem motiválta. E két szomszédos állam a császárság szerb és román nemzetiségeire támaszkodva bomlasztó hatást fejtett ki Magyarországon belül. Emellett az a biztonságpolitikai kockázat is komoly súllyal esett latba, hogy amennyiben a Balkán mentesül a Monarchia nyomásától, Oroszország valószínűsíthetően direkt vagy közvetett módon ki töltötte volna a hatalmi vákuumot. Ezzel kapcsolatban Bethman-Hollweg német kancellár bizalmasával, Kurt Riezlerrel való beszélgetésben érdekes biztonsági dilemmára figyelmeztet: „A mi régi dilemmánk minden balkáni osztrák akció alkalmával újraéled. Ha támogatásunkat demonstráljuk, azt mondják, mi kényszerítettük őket bele; ha viszont lebeszéljük őket arról, azzal vádolnak bennünket, hogy benne hagytuk őket a csávában. S akkor majd közelednek az antanthatalmakhoz, akik tárt karokkal várják őket, és mi utolsó szövetségünket is elveszítjük.” Idézi: VERMES 2001 : 244.

¹⁰⁴ FROMKIN 2004 : 74.

¹⁰⁵ LEBOW 2000–2001 : 603–604.

¹⁰⁶ LEBOW 2008 : 359.

¹⁰⁷ WILLIAMSON 1988 : 807. Ezzel gyakorlatilag a német külpolitika „porosz természete” győzött.

nak.¹⁰⁸ Bécsben azt hitték, hogy Németország határozottsága elegendő elrettentést jelent az oroszok számára. Hötzendorf sokáig nem vette figyelembe a Bécsbe érkező, orosz mozgósításról szóló híreket,¹⁰⁹ hiszen a háborúról való döntés számára már megszületett. Persze később kénytelen volt a hadsereg java részét – szándékaival ellentétben – Galíciába vezényelni.¹¹⁰ Ráadásul Monarchia naivan elhitte Németország verhetetlenségének mítoszát, melyet maga Németország is táplált.

A franciák – minthogy nem volt megfelelő ellenálló hadseregük – az orosz vasúthálózat korszerűségének hirdetésével rettentették el a németeket a háborútól, ami épp az ellenkező hatást váltotta ki, s számukra még inkább bátorító volt a háború minél korábban történő megvalósításához. Így amikor az oroszok meghirdették a mozgósítást, a németek gyanúja – amit az évek során a franciák erősítettek bennük – beigazolódni látszott.¹¹¹

Bár a hivatalos francia politika szintén az offenzív hadi stratégia híve volt és a közvélemény megnyerését is ez szolgálta, valójában a francia haderő háborús felkészültségében komoly hiányok mutatkoztak.¹¹² 1913-ban három éves kötelező szolgálatot vezettek be, ami a németek számára – főként ha azt tekintjük, hogy ugyanekkor az oroszok 1917-es hatállyal haderejük 39%-os növelését kezdték meg – fenyegetésként volt felfogható.¹¹³

Azt is meg kell jegyezni, hogy Franciaország több háború előtti lépése a leendő központi hatalmak érdekszféráját sértette: francia tőke is mozgott az oroszok stratégiai fontosságú vasútfejlesztési projektjében, ugyanígy a balkáni liga országai is jelentős támogatást kaptak nyugatról. Mindemellett úgy tűnt, hogy 1914-ra a franciáknak a németekkel való versenyben sikerült maguk mellé állítaniuk a görögöket és a románokat is.¹¹⁴

Az idő szorítása és a kölcsönös bizalmatlanság az egyes országok között végül oda vezetett, hogy július végén és augusztus első két hetében minden szereplő hadat üzent mindenkinek. A titkolózás fontos ismertetőjegye a júliusi krízisnek. A diplomáciai döntéshozókhoz „az információ rendszertelenül érkezett, néha sok, néha kevés, de mindig hiányos volt.”¹¹⁵ Az első világháború kitörése a lehető „legjobb” példája az elrettentő politika kudarcának.¹¹⁶ Azt lehet mondani, hogy gyakorlatilag az eseményekben résztvevő minden nagyhatalom rosszul kalkulált.

¹⁰⁸ LEBOW 2008 : 359.

¹⁰⁹ Márpedig a bécsi döntéshozóknak az orosz beavatkozásról igenis tudomásuk volt. STONE 1966 : 167.

¹¹⁰ WILLIAMSON 1988 : 815.

¹¹¹ LEBOW 2000–2001 : 598.

¹¹² STRACHAN 1986 : 232.

¹¹³ STRACHAN 1986 : 235–236.

¹¹⁴ STRACHAN 1986 : 231.

¹¹⁵ KEEGAN 2010 : 126.

¹¹⁶ STRACHAN 1986 : 245.

Elméletek az első világháború okairól – historiográfiai áttekintés

„A történelem okok hullámát keresi,
s nem ijed meg, ha azokat összetettnek találja.”¹¹⁷

Valóban könyvtárnyi irodalom foglalkozik az első világháború okaival, ám a legtöbb mű ezt tematikai exkurzusok közepette teszi, s elvész a kontextus részletgazdag és bonyolult anyagában. A történészek az első világháború keletkezésének kutatásakor többnyire aszerint különböztethetők meg, hogy az okok közt milyen rangsort állítanak föl, s mely típusú okokat tekintik a leginkább döntő tényezőnek a kérdés vizsgálatában. Erre elméletek szolgálnak kiindulópontként, s ezek előnye, hogy „koherenciát és szervezettséget biztosítanak gondolataink számára az okok tömkelegének a feltárásában és segítenek elkerülni a véletlenszerű találgatásokat.”¹¹⁸ Hipotézisek összetett rendszereként az elmélet egy szűrő, az események foglalata, és ha kellően rugalmas, keretrendszert is biztosít az új elemeknek a realitás egyébként kaotikus és tagolatlan világában. Tisztában vagyunk vele, hogy egyik elmélet sem tökéletes, de törekvésünket jól érzékelteti Karl Popper, aki Carrhoz hasonlóan a háló metaforájával él: az elmélet „háló, amelyet kivetünk, hogy a világot befogjuk, azt racionalizáljuk és ellenőrzésük alá vonjuk. Azon dolgozunk, hogy a háló szemei mind szorosabbak legyenek.”¹¹⁹ Valójában az elméletekre, teoretikus megközelítésekre ugyanúgy szükség van, mint a történelmi tényekre; az előbbiek a struktúrát, az utóbbiak az azt kitöltő egyes elemeket képviselik.

A realisták – mint a nagypolitika iránt érdeklődők – többnyire a hatalmi átrendeződéssel (*power transition*) magyarázzák a háborúk bekövetkeztét.¹²⁰ Szerintük ugyanakkor a háború kockázatos, mert változást idézhet elő a hatalmi viszonyokban. A realizmus abból az alapfeltevésből indul ki, hogy az ember csak csoportban képes a túlélésre, s hogy ezeket a csoportokat a bizonytalanság és a hiány irányítja. A hiány természetesen anyagi erőforrásokon túl presztízsre is vonatkozhat. A célok eléréséhez pedig a hatalom a legfontosabb eszköz, melyből ekképpen minél többet kell gyűjteni a minél nagyobb biztonság érdekében.¹²¹

¹¹⁷ BLOCH, Marc, *A történész mestersége* In: GYURGYÁK 2006 II. 1122.

¹¹⁸ NYE 2007 : 53.

¹¹⁹ Idézi KISS J. 2009 : 213.

¹²⁰ LEBOW 2001 : 64.

¹²¹ LOBELL–RIPSMAN–TALIAFERRO 2009 : 14–15.

A szövetségi rendszerek strukturális változásai, a hatalmi egyensúly kérdése a strukturalista szemléletű történészek magyarázatainak eszköztárába tartozik, ugyanúgy mint a társadalmi darwinizmus vagy a nacionalizmus. A brit Ernest Gellner (1925–1995), valamint az osztrák-brit Karl Popper által képviselt magyarázat szerint az első világháborút a nacionalizmus és a xenofóbia robbantotta ki. A társadalmi berendezkedésből vezeti le a háborút a marxista értelmezés, mely az osztályellentétekre helyezi a hangsúlyt, s ebben látja az agresszív külpolitika okozóját, minthogy a vezetőréteg a hagyományos osztálystruktúrát kívánta megőrizni.¹²² Akárcsak a liberálisoknál, itt is a belpolitika külpolitikára való hatása értékelődik fel. A marxisták gyakorlatilag a kapitalizmus globális terjeszkedési politikáját (az imperializmust) vádolják, s alapvető háborús okként a gazdasági erőforrások szűkösségét jelölik meg, amely szerintük a háború révén kényszerítette ki az újraelosztást. E magyarázati séma igen népszerű, egyik neves képviselője a brit történész, Eric J. Hobsbawm (1917–2012). Bármilyen monokauzisztikus indok azonban már az eddigiekből láthatóan sem elegendő az első világháború okainak magyarázatához.

Az idealisták (liberálisok) szerint az államok értékrendet követnek, a külpolitikai cselekvést eszmék és ideológiák határozzák meg, s mindezek az államok belső természetéből, berendezkedéséből fakadnak. Így az első világháborúban a liberális nyugati demokráciák harcoltak a tekintélyuralmi rendszereket képviselő központi hatalmakkal szemben. A konstruktivizmus paradigmája szerint nincsenek hatalmi, nemzeti érdekek – mint a realitáknál –, hanem kultúránként, társadalmanként eltérő elvek, értékek és normák konstruálják a valóságot, s minden csupán egyéni rátermettség (*self-sufficiency*) kérdése.¹²³

Kérdéskörünk „kortárs” elemzőit a felelősség kérdése foglalkoztatta,¹²⁴ így Sidney B. Fay (1876–1967) harvardi professzor 1928-as könyvében (*The Origins of the World War*) minden államot többé-kevésbé felelősként kezel, melyek részt vettek a fegyverkezés és titkos diplomáciai manőverek szövevényében.¹²⁵ A legnagyobb vitát azonban Fritz Fischer (1908–1999) 1961-es művével (*Griff nach der Weltmacht*) generálta. A szerző úgy véli, a német vezetés a demokratizálódás irányába mutató belső erőket éppen a külső terjeszkedés megvalósításával kívánta elnyomni. Fischer ezzel gyakorlatilag a náci terjeszkedési vágyat – annak minden ipari támogatottságával együtt – vezeti vissza a 20. század eleji németországi viszonyokra és az 1919. évi versaillesi béke 231. cikkelyével egyetértésben egyedül

¹²² LEBOW 2008 : 311.

¹²³ LEBOW 2001 : 67.

¹²⁴ Ezek a történészek beleestek abba a hibába, amit Marc Bloch „az egyetlen ok babonájaként” határoz meg. BLOCH, Marc, *A történész mestersége* In GYURGYÁK 2006 II. : 1122.

¹²⁵ STRACHAN 2003 : 2.

Németország felelősségét állapítja meg. Sőt, a szerző úgy véli, a Balkán-háborúk által gerjesztett konfliktus nem megalapozott oka a háborúnak, mivel a lényeges momentum Németország felkészültsége a háborúra.¹²⁶ Nem csoda, hogy nézete kritikák lavináját váltotta ki, s hatása még ma is érezhető.¹²⁷ 1969-es *Krieg der Illusionen* című művével tovább erősíti azt a nézetet, miszerint Németország speciális helyzetre (*Sonderweg*) volt determinálva, minthogy eredetében alapvetően katonai és tekintélyelvű jegyek domináltak. 1967-ben Immanuel Geiss, Fischer tanítványa Németországra mint a cári Oroszország utáni legkonzervatívabb erőre tekint, melyet konzervatív és monarchikus elvei, valamint az ún. *Weltpolitik* elkerülhetetlenül a háború felé sodortak.¹²⁸ Minden túlzása és egyoldalúsága ellenére ezen nézőpontok arra mutathatnak rá, hogy a külpolitika nem önálló, államtól független entitásként vizsgálendő, hanem a mindenkori belpolitikai helyzettel összhangban.

Joachim Remak (1920–2001) 1971-es cikkében a revizionizmus klasszikus álláspontját képviselte: „*Mindenkinek igaza volt, de mindenki tévedett...*”¹²⁹ Szerinte a legkevésbé mégis Franciaország felelős az első világháború kitöréséért.¹³⁰ A júliusi krízisben is mint passzív résztvevők számolhatunk velük. Például július 30-án hét órakor táviratban kérték keleti szövetségüket arra, hogy ne provokálják a németeket teljes vagy részleges mozgósítással.¹³¹ Az pedig, hogy néhány nappal ezelőtt a legmagasabb szintű diplomáciai egyeztetések folytak az oroszokkal (Poincaré szentpétervári követsége), az az ország stratégiai érdekéből fakadt, bár ez nem menti fel a francia vezetést sem a bizalmatlan viselkedés vádjától.

A. J. P. Taylor (1906–1990) szerint a háború véletlenül tört ki,¹³² az események láncreakciószerű történésének eredményeképp.¹³³ Taylor szerint az 1914 előtti krízisek megoldását a rendszer tette lehetővé, míg a júliusi krízis az egyének (a vezetők) nem helyesen felmért nemzeti érdekeken alapuló döntésein múlt.¹³⁴ A szerző mindemellett azonban a Monarchiában és Németországban látja a háborúért felelős országokat – felmentve az an- tant hatalmakat a felelősség bármilyen foka alól. Úgy véli, Németország a *Drang nach*

¹²⁶ STRACHAN 1986 : 234.

¹²⁷ GILLETTE 2006 : 49.

¹²⁸ STRACHAN 2003 : 3–4. Fischerrel ellentétben David Kaiser (1947–) szerint (*Germany and the Origins of the First World War*) az 1897-ben meghirdetett *Weltpolitik* nem a konzervatív elit politikai kontrolljának fenntartására szolgált, s főképpen nem háborús irányultságú volt, hiszen annak a belső viszonyokra is nem várt hatásai lehettek. LANGDON 1986 : 72.

¹²⁹ LANGDON 1986 : 66.

¹³⁰ Idézi: STRACHAN 1986 : 229.

¹³¹ STRACHAN 1986 : 241.

¹³² Emiatt E. H. Carr kritikával illeti: szerinte Taylor számára a történelem nem más, mint véletlenek összessége („*chapter of accidents*”) LEBOW 2001 : 62.

¹³³ LEBOW 2001 : 59.

¹³⁴ LEBOW 2001 : 51.

Osten elvének érvényesítéséért állt Ausztria mellé 1914 júliusának elején. Egészen konkrétan Bethmann-Hollweg kancellár (1909–1917) biztatta fel Vilmos császárt Ausztria erélyes támogatására. Taylor szerint ő, egyedül képes lehetett volna megállítani a háborút. Alfred von Schliffen (1833–1913), a róla elnevezett stratégiai terv szerzője, ugyancsak mint súlyos felelős fordul elő Taylornál.¹³⁵ A Monarchia részéről Berchtoldot véli kulcsfigurának, s a háború melletti döntése miatt marasztalja el. Ám önellentmondásba keveredik, amikor mégis a körülmények áldozataiként utal rájuk.¹³⁶ *Politics in War-Time* című művében (1964) már arról szól, hogy nincs a háborúnak mély oka, hanem egyszerűen harminc évnyi sikeres működés után az európai erőegyensúly felborult.¹³⁷

Niall Ferguson (1964–) *The Pity of War* (1998) című művében a brit diplomaták elégtelen diplomáciai tevékenységét hangsúlyozza, amely közrejátszhatott a Ferenc Ferdinánd halála okozta balkáni konfliktushelyzet eszkalálódásában.¹³⁸ Ugyanezt Samuel R. Williamson (1935–) is kiemeli, mert szerinte Edward William Grey (1862–1933), a brit külügyminiszter alábecsülte Bécs háború melletti elkötelezettségét, s rosszul mérte fel a helyzetet, amikor úgy hitte, Berlin által a Monarchia kontrollálható lesz.¹³⁹ Sőt igazából a Monarchia balkáni expanziós tervének erejét nemcsak a híres brit diplomata, hanem a történészek is alábecsülték. Úgy tűnik azonban, hogy 1914 nyarán a bécsi kormányzat igenis önállóan döntött, nem Németország klienseként, bár a birodalom támogatása komoly súllyal eshetett latba.¹⁴⁰

John F. V. Keiger szerint (*France and the Origins of the First World War*) Poincaré a júliusi krízis során inkább a stabilitást és megbékélést szolgálta,¹⁴¹ s kerülte Németország szükségtelen provokációját. Poincaré nem valószínű, hogy feltétlen kiállást tanúsított volna a cárral való július végi szentpétervári találkozón – melynek írásos dokumentuma jelenleg

¹³⁵ A historiográfiát áttekintve legtöbb szerző – amennyiben aktorszintű elemzést végez – csupán a felelősök megállapítását tűzi ki célul, s ebben olyan képtelenségek születnek, mint például Schliffen felelőssé nyilvánítása, pedig ő már nem is élt az események idején. Az általa kidolgozott terv inkább a „diplomáciai rugalmatlanság korlátozóit” kategóriába sorolható, mintsem a mindent meghatározó okként tekinthetünk rá.

¹³⁶ LEBOW 2001 : 61. Maga Taylor is beismeri, hogy ha a történész túlzottan beleássa magát a politikusok és diplomaták iratanyagaiba – mint ahogyan ő maga is tette – akkor hajlamos az egyén szerepét a történelem alakításában túldimenzionálni. LEBOW 2001 : 71. Nem véletlenül: nemcsak a történész értelmezi a forrását, hanem a forrás jellege is visszahat a történész értelmezésére. A kölcsönhatás folyamatos, mint azt Carr-ra utalva már kifejtettem.

¹³⁷ LEBOW 2001 : 63.

¹³⁸ GILLETTE 2006 : 49.

¹³⁹ WILLIAMSON 1988 : 814.

¹⁴⁰ LANGDON 1986 : 67.

¹⁴¹ Henri Pozzi háború utáni könyvében azonban elmarasztalja Poincarét és a teljes francia vezetést, mert szerinte teljes képtelenség volt az orosz szövetség, főképpen úgy, hogy „Ausztria rejtélyes magatartása Szerbiával szemben bizonyos kényelmetlen érzést keltett Európaszerte, de egyetlen jel sem mutatkozott a közeli háborúra. POZZI 1936 : 35–39.

nem ismeretes – Oroszország mellett, ha az kiáll Ausztriával szemben balkáni érdekeiért. Az ügy megmaradhatott volna délkelet-európai konfliktusnak, azonban a németek gyors reakciója miatt Franciaország végül nem hagyhatta Oroszországot egyedül, mert az a hatalmi egyensúly eltolódásához vezetett volna. De ez nem jelenti azt, hogy Franciaország bátorította volna fel Oroszországot. Amúgy is Oroszországnak sem volt más választása, csak a mozgósítás, mivel azáltal csökkenthette nyugati ellenségei logisztikai előnyét egy lehetséges háborúban.¹⁴² Azonban Dominic Lieven (1952–) szerint (*Russia and the Origins of the First World War*) az orosz mozgósítás nélkül is valószínű volt valamiféle európai konfliktus.¹⁴³ Művének fő állítása, hogy az oroszok szándékai könnyen félreérthetők voltak, mivel még annyira sem egyértelműsítették őket, mint amennyire ezt a többi ország megtette.¹⁴⁴ Így nem csoda, hogy Bethmann-Hollweg nem számolt azzal, hogy az oroszok ténylegesen beavatkoznak.

William Jannen pszichohistóriai megközelítése szerint „*az osztrák-magyar vezetőréteg viselkedését a stressz határozta meg*”,¹⁴⁵ hiszen nem volt racionális megoldás: a békés út a meghátrálás szégyenét, a nagyhatalmi büszkeség elvesztését jelentette volna, míg a másik út pedig egy olyan háborúhoz vezetett, melyre katonailag a Monarchia nem volt kellőképpen felkészülve. Ez utóbbi nézőpont helyességét az orosz fenyegetés lebecsülésével próbálták pszichológiailag alátámasztani (és a német segítség mértékét pedig túldimenzionálni). A pszichológiai nézőpontot tovább alkalmazva azt mondhatjuk, hogy a Szerbia elleni háború biztonsági szelepként szolgált az évek óta cselekvési nyomás alatt levő bécsi kormányzat számára.¹⁴⁶ Jannen pszichológiai indíttatású elemzése emlékeztet minket arra, hogy az események résztvevői hús-vér emberek, nem pedig gépek, s így a döntések mögött komoly érzelmi és egyéni érdeket tükröző megfontolások is lehetnek, valamint a körülmények – vélt vagy valós – kényszerítő erejéből adódó dilemmák ugyancsak fontos szerepet játszhatnak.

Éppen az egyéni felelősség szerepére mutat rá a már említett Samuel R. Williamson Conrad von Hötzendorffal, a Monarchia vezérkari főnökével kapcsolatos kontrafaktuális feltevésében, aki szerinte az egyetlen volt a Monarchián belül, aki július végén még békés mederbe terelhetette volna az eseményeket. Hötzendorf személyes ambíciója volt, hogy hőssé váljon, amivel szerelmének kívánt imponálni, aki nem mellesleg már házas volt. A hősi-

¹⁴² LANGDON 1986 : 76–77.

¹⁴³ LANGDON 1986 : 80.

¹⁴⁴ STRACHAN 1986 : 240.

¹⁴⁵ LANGDON 1986 : 69.

¹⁴⁶ LANGDON 1986 : 70.

ességéhez pedig háborúra volt szükség, s ez végül is elhozta Hötzendorff számára a boldogságot: 1915-ben feleségül vehette szerelmét.¹⁴⁷ E megközelítéssel szemben azonban a neorealisták mint például Kenneth Waltz (1924–2013) meglehetősen statikusnak képzelik az emberi természetet és olyan okot látnak benne, mely nem befolyásolható. Waltz szerint a változatlan emberi természet nem lehet a felelőse az első világháború kitörésének, mert ha azon múltott volna, akkor a háború már évekkel korábban is kezdetét vehette volna.¹⁴⁸

Vladimir Dedijer (1914–1990) *Road to Sarajevo* című könyvében tagadja azt az állítást, miszerint a sarajevói merénylet a háború akár mögöttes, akár közvetlen oka lenne, hiszen „*kiegyensúlyozottabb nemzetközi viszonyok között annak nem lehetett volna ennyire messzeható következménye*”. Nyilvánvalóan fontos ok, de nem az egyedüli: annyi bizonyos, hogy a Monarchia vezetése a merénylet után a Balkánon offenzívabb politika mellett tette le a voksát.¹⁴⁹

Érdekes Joseph S. Nye (1937–) felvetése egy lehetséges egyfrontos háborúról Oroszország ellen. Vilmos császár ugyanis ennek lehetőségét fontolgatta, ám Moltke meggyőzte, hogy logisztikai rémálom lenne az eredeti ütemtervtől eltérni, vagyis átcsoportosítani a csapatokat és ellátásukat keletre. Moltke szerint ugyanis a franciákkal való háború elkerülhetetlen volt, holott a háború után az egyik vasúti szakértő elismerte, hogy lett volna lehetőség az ország keleti részére hatékonyan átszállítani a csapatokat.¹⁵⁰

Az újabb irodalomban a 2001. szeptember 11.-i események ihletésére David Fromkin (1932–) *Europe's Last Summer* című művében a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet kapcsán szerb terroristákról beszél, akik szándékosan provokáltak háborút.¹⁵¹ Emellett az összehasonlításnak az is az alapja lehet, hogy szeptember 11.-e kapcsán is felmerül a kérdés, hogy tekinthetünk-e rá mint casus bellire.

Belső viszonyok, közvélemény

A történészek hagyományosan úgy vélik, hogy 1914-ben Európa a háborúra várás tüzeiben égett.¹⁵² Ugyanakkor egyfajta optimizmus is dokumentálható, amely például az üzleti szférát áthatotta, amely abban bízott, hogy a gazdaság nemzeteken és birodalmakon átívelő

¹⁴⁷ WILLIAMSON 1988 : 815–816.

¹⁴⁸ KISS J. 2009 : 316–317.

¹⁴⁹ BRIDGE 1969 : 283.

¹⁵⁰ NYE 2007 : 79.

¹⁵¹ GILLETTE 2006 : 49.

¹⁵² LEBOW Spring 2008 : 448.

összefüggései valószínűtlenné tesznek egy jövőbeli háborút. Így például érdekes módon osztrák befektetők érdekeltek voltak az orosz fegyvergyártásban is.¹⁵³ A társadalmi liberalizmus elmélete szerint az internacionális személyes kapcsolatok elősegítik egymás megértését, ami a konfliktusok számának csökkenéséhez vezet.¹⁵⁴ Ezzel egyidejűleg azonban a kapcsolatok számának megnövekedése nagyobb ütközőfelületet is biztosít az ellentétek kirobbanásához.

A hamburgi bankár, Max Warburg (1867–1946) így fogalmazott: „Németország a béke minden évével egyre erősebb lesz.”¹⁵⁵ Ezt adatok is bizonyítják: már az 1890-es években a német nehézipar termelékenysége megelőzte Nagy-Britanniáét, és a századelőn a nemzeti össztermék a kétszerese volt a szigetországinak. A világ teljes ipari termelésében Németország 15%-ra emelkedett, míg a britek 10%-ra estek vissza, ahhoz képest, hogy az 1860-as években még ennek 25%-át adták.¹⁵⁶ Ilyen körülmények mellett a németek nem a gyár- és banktulajdonosok érdekében kezdeményezték a háborút, hiszen a béke nagyobb prosperitást hozott, s ebben az értelemben a már említett Fritz Fischer ok-okozati érvelése a visszajára fordul.¹⁵⁷

1914 előtt a békés kereskedelem mindent megoldó hatása mellett a háború elkerülhetlenségének is voltak hívei, s ez utóbbival összefüggésben a pacifizmus mellett éppen a militarizmus vált a dinamikusabb tényezővé.¹⁵⁸ A béke hívei a háború előtti Európában nagy számban olvasták a különféle pacifista műveket Európa jövőjéről, ám olyan erőteljes politikai képviselőket nem sikerült szerezniük, mint a háborúpártiaknak.¹⁵⁹ Ők pedig nem csupán katonai oldalról verbuválódtak. Benjamin Kidd (1858–1916) a *Társadalmi fejlődés* (*Social Evolution*) című műve a társadalmi darwinizmus angliai népszerűsítője volt, 1893-ban jelent meg. A neoromantika szellemében az értelmiség tekintélyes része kezdte ekkoriban kritika alá venni a polgári életmódot, annak céltalanságát. Az értelmet és az erényt pedig a felemelkedésben és a megtisztulásban látták, melyhez a háború lehet az egyik esz-

¹⁵³ WILLIAMSON 1988 : 801.

¹⁵⁴ NYE 2007 : 46. Joseph Schumpeter (1883–1950) osztrák közgazdász elméletet is kidolgozott a kapitalista rendszer jellemzőinek békítő hatásáról.

¹⁵⁵ LEBOW 2008 : 347. Ezt a folyamatot több történész is hangsúlyozta: A. J. P. Taylor szerint Németország többet profitált volna a békéből 1914-ben, minthogy néhány év múlva gazdasági és kulturális fölényénél fogva Európa ura lehetett volna. LEBOW 2001 : 67. Richard Ned Lebow is osztja ezt a véleményt. LEBOW 2009 : 65. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az utóbbi 70 év NSZK-jának, illetve Németországának az ilyen irányú sikeres politikája éppen ennek a folyamatnak az igazolása lehet.

¹⁵⁶ NYE 2007 : 71.

¹⁵⁷ LEBOW 2008 : 348.

¹⁵⁸ WILLIAMSON 1988 : 802.

¹⁵⁹ CHWALBA 2011 : 168.

köz,¹⁶⁰ mely éppoly szerepet tölt be az emberi társadalmakban, mint az erdőtűz a természetben. A háborús lelkesedés tüzeiben kijelentették, hogy „ez a harc lesz a végső”, mindent eldöntő. Ugyanígy „a nacionalisták azt hirdették, hogy a magasabb szintű szolidaritás és a nemzeti egység eléréséhez a háborún keresztül vezet az út. A háború – bizonygatták – megtisztítja a nemzetet gyöngeségeitől és fogyatékoságaitól, mintegy gyógyító katarzisként fog hatni.”¹⁶¹

Émile Zola (1840–1902) írja 1891-ben a szociáldarwinizmus szellemében: „A háború az élet maga. A természetben a születés, a növekedés és a szaporodás is mind harccal jár együtt. Ennünk kell, vagy pedig megesznek, csak így élhet a világ.”¹⁶² Való igaz: Európa a 19. század végén állva már régen háborúzott, s egyes emberek immár unalmasnak találták a békét, s az elmúlt harcokra való emlékezés és egy leendő háborúra való készülődés a szépirodalomtól az oktatásig a társadalmi élet teljes palettáját áthatotta.¹⁶³ Móricz Zsigmond (1879–1942) *Inter arma...* című 1914-es írásában idézi fel a magyarországi közhangulatot, amikor az öreg parasztok szájába adja az alábbi mondatot: „kéne már egy jó háború, mert hogy igen elszaporodtak a népek, vagy egy nagy kolera... A kolerát tavaly lefojtotta a tudomány, a háború itt van: az ember mindennel elbír a természetben, csak az emberrel nem...”¹⁶⁴

A vezetésben is megváltozott a kép: 1914-ben a háborúra már mint szociális és politikai problémák megoldására tekintettek, míg korábban elkerülendőnek tartották, mert forradalmak okozóját látták benne. Fontos megjegyezni, hogy 1914 előtt minden európai államban növekedtek a katonai kiadások. „Az európai államok fegyverkezési kiadásai csupán 1909 és 1914 között átlagban 50 százalékkal nőttek. Míg 1909-ben a bruttó hazai termék (GDP) 3,5 százalékát tették ki, addig 1913-ban már az 5 százalékát.”¹⁶⁵ Németországban emiatt államcsőd fenyegetett. A háború jó megoldásnak tűnhetett a túlterhelt állam számára, hogy szükségállapotot hirdetve lemondjon bizonyos lakosságra vonatkozó kötelességéről, valamint hogy elterelje a lakosság figyelmét az életszínvonal romlásáról (a belpolitika externalizálása).

A harcias ideológiák érvei mellett azonban Európa egységét hangsúlyozták az egyes államok egymással rokonságban levő uralkodói, akikről Bismarck rosszmájúan azt nyilat-

¹⁶⁰ CHWALBA 2011 : 170.

¹⁶¹ CHWALBA 2011 : 169.

¹⁶² Idézi: STRACHAN 1986 : 236.

¹⁶³ CHWALBA 2011 : 171.

¹⁶⁴ SZABÓ 2009 : 324.

¹⁶⁵ CHWALBA 2011 : 169.

kozta, hogy ők „Európa tenyészcsődőrei”.¹⁶⁶ Ez az uralkodói „garnitúra” együttmozgásra is képes volt, így példaértékű „tömeges részvételük az 1901-ben elhunyt brit királynő, Viktória temetésén, aki vagy nagynénjük, vagy nagyanyjuk volt. 1914-ben hét leszármazottja ült európai trónon. 1910-ben a »királyok bácsikájának«, VII. Edwardnak a temetési szertartásán valóságos uralkodói díszszemlére, a monarchikus szolidaritás legnagyobb megnyilvánulására került sor.”¹⁶⁷ Még a háború előtti egyik utolsó telegram, amit II. Vilmos unokatestvérének, az orosz cárnak küldött, is az uralkodók közötti szívélyes viszonyról tanúskodott. Megbékélési kísérletekkel még az utolsó pillanatokban is próbálkoztak: július 29-én II. Vilmos (1888–1918) unokatestvérének, II. Miklós orosz cárnak (1894–1917) táviratban üzent meg, hogy „simítsuk el az esetleg még felmerülő nehézségeket”.¹⁶⁸ A cár azonban véglegesítette a mozgósítást. Az angolok is megüzenték Bécsnek, hogy a Szerbiával való ellenségeskedést utalják a nagyhatalmak nemzetközi konferenciája elé (Edward Grey javaslata július 29-én, amit a német kormány egy napra rá el is fogadott), ám a katonai vezetés nyomására az ötletet elvetették,¹⁶⁹ mivel az orosz mozgósítás miatt minden perc számított.¹⁷⁰

Ugyanígy elmondható, hogy Európa diplomatái is szoros rokonságban álltak egymással legalábbis az azonos neveltetés és értékrend mentén.¹⁷¹ Azonban sem 1914-ben, sem pedig korábban [ÁTFOGALMAZNI] „az európai politika nem volt képes olyan tartós béke megteremtésére, amely az 1815-ös bécsi kongresszus halódó határozatainak helyébe léphetett volna.”¹⁷² 1871 óta, s a *Weltpolitik* 1890-es meghirdetése óta fokozottan, a Szent Szövetség által létrehozott nemzetközi rendszer nem volt képes megbirkózni az egyesült Németország okozta új hatalmi helyzettel.¹⁷³

¹⁶⁶ CHWALBA 2011 : 166.

¹⁶⁷ CHWALBA 2011 : 166.

¹⁶⁸ KEEGAN 2010 : 134.

¹⁶⁹ Ezen epizód jellemzése további kutatást igényel, s tipikusan azt az állandó problémát veti fel, miszerint krízishelyzetekben a katonai döntéshozók magukat jobb problémamegoldónak vélik, mint a politikusokat.

¹⁷⁰ Osztrák–magyar Vöröskönyv : XVI.

¹⁷¹ FROMKIN 2004 : 43.

¹⁷² CHWALBA 2011 : 166.

¹⁷³ KISS J. 2009 : 40.

„Mi lett volna, ha...”: okok a kontrafaktualitás tükrében

„A jövőbe való betekintés a múltunk megértésében gyökerezik.”¹⁷⁴

A kontrafaktuális történeti vizsgálódások az új történelmi irányzatokban és a külpolitikai elemzésekben egyre nagyobb létjogosultsággal bírnak.¹⁷⁵ Főképpen a politikatörténeti témájú kutatásokban mutatkozik nagy érdeklődés e módszer iránt, melyet a szakemberek kutatási eszközszerüket kibővítendő használnak.¹⁷⁶ A módszer gyakorlatilag valamilyen múltra vonatkozó feltételezésen alapul, mely a múlt leginkább egy tényezőjében változást idéz elő. Ehhez elegendő csupán egy személyt kicserélni vagy eltávolítani, egy-egy esemény bekövetkeztét korábbra vagy későbbre tenni, vagy bizonyos politikai döntéseket megváltoztatni.¹⁷⁷ Tulajdonképpen gondolat kísérletekről van szó, mely részben pótolhatja azt a hiányt, hogy az IR theory világában nincsenek ellenőrzött kísérletek, laboratóriumi körülmények, márpedig a történelmi tényeket a kutatónak magyarázni kell, s ennek során válaszolni a kérdésekre, hogy az adott esemény miért éppen akkor és úgy történt, miért nem máskor és máshogy. Ehhez segít az ún. bifurkációs pontok megállapítása a történelemben, amelyek azokat az eseményeket jelzik, ahol a történelem akár gyökeresen más irányt is vehetett volna.¹⁷⁸ A kontrafaktuális kérdésfelvetés tehát segít megérteni egy-egy esemény előzményeit, rávilágít a lényeges pontokra és megmutatja, hogy a valóság milyen mértékben született a véletlenek összjátékaként.¹⁷⁹

E módszer alkalmazásában a „mi történt?” nem kérdéses, hanem a kontrafaktuális vizsgálódások célja a „miért történt?” kérdésre adandó válasz föltárása. Amellett, hogy az

¹⁷⁴ LEBOW 2008 : 456.

¹⁷⁵ „Az »alternatív történelem« terminus használata – mutatnak rá a szerzők – igen sokszínű, eredete az angol *allohistory* megnevezésből ered, de más elnevezés is használatos: *counterfactualism*, *virtual history* vagy *uchronia*, de a legáltalánosabban elterjedt mégis az *alternative history*, illetve az Egyesült Államokban az *alternate history*.” SZÉLPÁL 2007 : 146.

Néhány frissebb, kontrafaktuális megközelítéssel dolgozó történeti munka:

Robert Crowley, ed., *What If? The World's Foremost Military Historians Imagine What Might Have Been* (New York: Putnam, 1999), és *What If2? The World's Foremost Military Historians Imagine What Might Have Been* (New York: Putnam, 2001); Niall Ferguson, ed., *Virtual History. Alternatives and Counterfactuals* (New York: Basic Books, 1999); Philip E. Tetlock, Richard Ned Lebow, Geoffrey Parker: *Unmaking the West: "What-If" Scenarios that Rewrite World History* (University of Michigan Press, 2006).

¹⁷⁶ LEBOW 2008 : 449. Jelen dolgozatban már az eddigiek során is több ilyen felvetést említettem.

¹⁷⁷ LEBOW 2000–2001 : 593. „Gavriel Rosenfeld divergáló pontoknak (*points of divergence*) nevezi azokat a sarkalatos világtörténeti jelentőségű eseményeket, melyek minden alternatív történeti munkában megtalálhatók, és ahonnan a múlt elfordul a valós történelemtől a fiktív jövőképekbe.” SZÉLPÁL 2007 : 146.

¹⁷⁸ LEBOW 2008. : 456.

¹⁷⁹ LEBOW 2008.: 458. Marc Bloch is eljátszik a gondolattal népszerű művében: „Mekkora valószínűsége volt annak, hogy Napóleon megszületik? Hogy Adolf Hitler 1914-ben, német katonaként, elkerülik a francia golyók? Nem tilos e kérdésekkel szórakoztatnunk magunkat. Feltéve, hogy annak tekintjük őket, amik valójában: egyszerű nyelvi technikának, amellyel megvilágíthatjuk a véletlen és az előreláthatatlan szerepét az emberi történelemben.” BLOCH, Marc, *A történész mestersége* In GYURGYÁK I. 2006 : 156.

elemző új feltételeket kreál, fontos azzal a gondolattal is eljátszani, hogy miért az történt, ami történt, miért nem más? Valamilyen esemény elmaradása is ugyanúgy feltételezéseken alapul, s vizsgálati relevanciával bír. A politikai döntéshozó ugyanezt csinálja, de nem a múltra, hanem a jövőre vonatkozóan teszi fel kérdéseit: „mi lesz, ha?” Ez a fajta gondolkodásmód segít az alternatívák tesztelésében és a rosszak elvetésében.

Joseph S. Nye négy kritériumot említ a kontrafaktuális felvetésekhez kapcsolódóan:

1. a kutatónak ésszerű, összeillő feltételezéseket kell felállítania az események összetételének valószínűsége alapján.
2. az ok-okozati összefüggéseknek időben közelieknek kell lenniük.¹⁸⁰
3. valamilyen elmélethez kell kapcsolódnia.
4. az ismert tényekre is tekintettel kell lennie, egyszerre tehát csak egy elemet szabad változtatni.¹⁸¹

Sidney Hook (1902–1989) *The Hero in History* című műve szerint, ha feltesszük a kérdést, hogy „*mi lett volna ha...?*”, az segít az adott esemény fontosságának megállapításában, (s egyúttal bebetonozhatja azt mint történelmi tényt). Ha az eseménynek nincs releváns alternatívája, akkor az nem szignifikáns történelmileg.¹⁸² A történelmi ténybe tehát az ellentény (*counterfact*, alternatíva) is bele van ágyazva.¹⁸³ A kritikus esemény az, amelynek a meg nem történte más mederbe terelte volna az összes többi, későbbi, tőle függő eseményhalmazt.

Sok történész azonban úgy véli, hogy a „*mi lett volna ha nem hal meg Ferenc Ferdinánd?*”-féle kérdések túlzottan ismeretlen eseményhalmazt indítanak el,¹⁸⁴ míg az a kérdés, hogy Ferenc József miért nem tartott állami temetést Ferenc Ferdinánd számára – kevésbé spekulatív (minthogy egy várható esemény nem következett be), s rá egészen egyértelmű válasz adható. William M. Johnston (1936–) szerint azonban éppen ez egy nagyon fontos kérdés, mert a közös gyász békét közvetíthetett volna az uralkodók révén a nagyhatalmak között. Mint ahogyan 1910 májusában a gyász Londonban egyesítette Európát: a kontinens

¹⁸⁰ Az extrém kontrafaktuális feltevések közé tartozik Kleopátra orrának az esete, hogy amennyiben az hosszú lett volna, akkor Marcus Antonius nem szeret bele, a Római Birodalom története máshogy alakul, ezáltal Nyugat-Európáé is, tehát nem tört volna ki az első világháború. NYE 2007 : 53.

¹⁸¹ NYE 2007 : 52–54.

¹⁸² Ilyen kérdés lehet például, hogy mit evett Ferenc József reggelire.

¹⁸³ JOHNSTON 1987 : 83.

¹⁸⁴ Így például Carr *Mi a történelem* című műve a kontrafaktuális történetírást zsákutcának tartja és szerencsejátékhoz hasonlítja. Számára ez a módszer önkényes, spekulatív és öncélú. TETLOCK–LEBOW–PARKER 2006 : 29. Máshol Carr vigasztörténelemként tekint a „mi lett volna?” ha típusú kérdésekre, és az érzelmi és történelmietlen jelzőkkel illeti. CARR, Edward Hallett, *Mi a történelem* – In: GYURGYÁK 2006 II. : 1150. Ez a könyv a mai napig az egyik legnépszerűbb történelmi módszertani ismertetés. Ahogy írja: a történelem „*annak feljegyzése, hogy az emberek mit tettek, nem azé, amit elmulasztottak megtenni, s ebben az értelemben igenis sikertörténet*”. TETLOCK–LEBOW–PARKER 2006 : 28

koronás fői ott gyűltek össze VII. Edward angol király ravatalánál. 1914 nyarán azonban nem ez történt, pedig az etikett állami temetést kívánt volna meg. Az állami gyász elmarádása Alfred von Montenuovo herceg, a király főudvarmestere (1909–1917) tanácsának köszönhető, aki azt javasolta, hogy ne üljenek össze az uralkodók és legyen gyors temetés.¹⁸⁵ Ilyen kis dolgok, mint Montenuovo döntése is megváltoztathatja az események kimenetelét. A történészek azonban általában az események megokolására velük összemérhető, azonos szintű eseményeket keresnek, így kizárják ezt az imént ismertetett magyarázatot, vagy még ha fenntartásokkal el is fogadják, akkor is végső soron a háború elkerülhetlenségével érvelnek. Pedig azzal, hogy a háború elkerülhetlenségét feltételezik, éppen azt teszik, amit a kontrafaktuális gondolkodók: találgatásokba bocsátkoznak és azok közül emelik ki a legfontosabbakat. Ezt azonban csak úgy lehet megtenni, ha a kutató végiggondolja, hogy az adott esemény meg nem történtével (vagyis alternatívájának bekövetkeztével) is olyan irányt vett-e volna a történelem, amelyet a valóságban. Ezt pedig érdemes megtenni, mert így az események újragondolása elvégezhető, és sok korábban elhanyagolt epizódra új fény vetülhet.

Az igazán kreatív tudós elmozdul a „tiltott” kérdések irányába, mindazonáltal elfogadja a diszciplínája szabályait. A történész feladata éppen az, hogy eldöntse, a feltételezések milyen körülmények között relevánsak és mikor nem. Ha igazán jól alkalmazza a feltételezéseket, a „feltételes módú történelem megnyitja az utat a szabályos történeti értelmezés felé”.¹⁸⁶ Érdemes lehet a kutatónak kísérleteznie is: az események fontosságának (esetünkben az első világháború kitörési okainak) rangsorolása úgy lehetséges, hogy az eseményeket elhagyva vagy megváltoztatva mekkora változást idéznek elő az eseménysorozatban.¹⁸⁷ Egy lokálisabb jelentőségű esemény nyilvánvalóan nem minősülhet a háború alapvető mozgatórugójának. A kérdés nehézségét és bonyolultságát az okozza, hogy az ember minden egyes számba vehető okot megvizsgáljon, hiszen Richard Ned Lebow (1942–) szerint ha elfogadjuk, hogy az első világháború több tényező „szerencsés” együttállásának folyo-

¹⁸⁵ JOHNSTON 1987 : 80–82. Ezt akkor az öreg uralkodó iránti kímélettel magyarázták. EÖTTEVÉNYI 1942 : 363. Lehetséges, hogy Ferenc József valóban nem ragaszkodott egy olyan temetéshez, ahol ország-világ jelenlétével utólagos elismerést nyerne Ferenc Ferdinánd rangon aluli házassága – ami miatt egyébként meg lehetőségen hideg viszonyba került Ferenc Józseffel – azáltal, hogy feleségével közös sírba helyezik.

¹⁸⁶ JOHNSTON 1987 : 84.

¹⁸⁷ Amikor egy történelmi tett megítélésére teszünk kísérletet, akkor képzeletben a döntés meghozatala előtti állapotba helyezzük magunkat, s elkezdjük az alternatívák vizsgálatát annak érdekében, hogy tisztán lássuk az adott pillanatban rejlő lehetőségeket és azok között mérlegelve, azokat összehasonlítva az értékelést elvégezhessük. Ezzel a módszerrel a történész a kontrafaktuális vizsgálódások terebélyesítésére lép, hiszen meg nem történt események megtörténtét veszi számításba.

mányaképpen tört ki, akkor bármelyikük elhagyása nagyon valószínűvé teszi, hogy az egész eseménysorozat teljesen más fordulatot vesz.¹⁸⁸

A már idézett Richard Ned Lebow ugyanezen a véleményen van, miszerint a véletlenséget további „másodlagos ellentényekkel” kell ellenőrizni, vagyis a kutató elméjének be kell hatolnia a „mi lett volna ha” világába és a minimális átírás alkalmazásával számításba vennie az ottani valószínű fejleményeket.¹⁸⁹ A Ferenc Ferdinánd elleni merényletről beszélve úgy véli, egyáltalán nem egyértelmű egy ilyen tragikus esemény esetében sem, hogy az háborús okká fejlődik. Itt valójában a feltételek „szerencsés” együttállásáról van szó, melynek legfőbb tényezője az volt, hogy nyílt itt egy olyan két éves ablak, mely időszakban legalább két nagyhatalom vezetői úgy gondolták, hogy a háború jobban szolgálja nemzeti érdekeiket, mint a béke.¹⁹⁰ Ráadásul a Monarchia a németektől is megkapta a támogatást. Az említett két éves ablakon belül, de legfőbbképpen pedig a júliusi krízis idején az események egymásra hatottak, egymást erősítették, a valószínűséget növelték egy háborúhoz, nem pedig független entitásokként működtek, mint például egy pénzérme többszöri feldobása során az egymás utáni eredmények.¹⁹¹ Lebow gyakorlatilag ugyanúgy az események visszafordíthatatlanságát ismeri el, a háború szükségszerűségének nézetét hirdetőkhöz képest azzal a különbséggel, hogy ő ezt a pontot Ferenc Ferdinánd halálának napjában határozza meg. Azzal ugyanis, hogy kontrafaktuális felvetéseit – miszerint a trónörökös halálának elkerülésével számos, háborúhoz vezető tényező összejátszása nem következett volna be – beigazolódni látja, elismeri e történelmi tény bebetonozottságát és azt, hogy ez lehet az egyik legfontosabb (de természetesen nem az egyetlen) ok a háború kitörésében. Ez azt jelenti, hogy maga az esemény elkerülhető lett volna, viszont miután bekövetkezett, ami utána jött – bármennyire félreértések és véletlenek sorozata – a beindító esemény katalizmaszerű hatásának következtében már nem volt elkerülhető.

Lebow szerint három lényeges okozati lánc véletlen egybeesése számít kritikusan fontosnak az 1914 júliusi krízis döntési mechanizmusainak értékelésekor. A négy – háborút kezdő – állam mindegyike saját vezetőinek helyzetértékelése eredményeképp jutott az alábbi következtetésekre: Németországnak el kellett kerülnie a kétfrontos háborút, a Monarchia belső és külső stabilitására nézve fenyegető tényezőként tekintett Szerbiára, Oro-

¹⁸⁸ LEBOW 2000–2001 : 597.

¹⁸⁹ LEBOW 2001 : 61.

¹⁹⁰ LEBOW 2000–2001 : 592.

¹⁹¹ LEBOW 2000–2001 : 68–69. Lebow szerint egy esemény sohasem elkerülhetetlen, hanem inkább a történetek időzítésének egybeesése és valamilyen – mögöttes okoktól független – katalizátor jelenléte az, ami a felszín alatti okokat beindítja. LEBOW 2000–2001 : 591–592. Ez alapján mondhatjuk, hogy az emberi cselekedetek és a strukturális tényezők dinamikus kölcsönhatásban állnak.

szország pedig el kívánta kerülni az 1909-es megaláztatás megismétlődését, illetve elejét kívánta venni a belső feszültségek fokozódásának.¹⁹²

Lebow szerint a merénylet nélkül nem lett volna 1914-ben háború.¹⁹³ A britek amúgy is a status quóban voltak érdekeltek, és el voltak foglalta az írekkel. Franciaország mindig is gyengének érezte magát Németországgal szemben. Ezt a németek ki is használhatták volna, ha nem sértik meg Belgium függetlenségét, ami a britek háborúba lépését jelentette.¹⁹⁴ A francia haderő így önmagában hamar kimerült volna a németek erős elzászi védvonala elleni harcban, amint az 1914-ben valóban be is következett. Nem valószínű, hogy folytatták volna a háborút ezen kudarcok után.¹⁹⁵

Ami a keleti frontot illet, az Oszmán Birodalom minden fronton védekezni kényszerült, az oroszok is csak részben „épültek fel” a japánokkal vívott 1905-ös háborúból és annak belső következményeiből. A mozgósítással csupán a Monarchia balkáni akciójától való elijesztésében bíztak.¹⁹⁶ (Az azonban mindenképpen fontos különbség az 1908–1909-es krízishez képest: most már készek voltak harcba indulni.) A német és osztrák politikai vezetők 1914 előtt szintén kockázatosnak találták egy esetleges háború megvívását

Lebow kiemeli, hogy a német és az osztrák vezetők hiányában voltak a megfelelő politikai rálátásnak.¹⁹⁷ Azonban ez a megállapítás csupán a történész utólagos – az események végkifejletének ismeretével lehetséges – visszavetítésének tűnik. Hiszen – a kontrafaktualitás adta lehetőséggel élve – feltehetnénk a kérdést: hibáztatnánk-e a központi hatalmak vezetőit, ha ők nyerték volna a háborút? Bizonyára nem, sőt éppen politikai éleslátásuk kerülne előtérbe. A politikai döntéshozók a hadszíntereken történekekért – a front megmerevedése, totális anyagháború – nem tehetők felelőssé, azt nem láthatták előre.

A nagyhatalmak a fegyverkezési versenyben tapasztalt hajsza közepette saját értelmezési keretrendszert alakítottak ki (mint például a kétfrontos háború elkerülésének tervei), ezek fényében látták az új eseményeket, nem pedig a maguk dinamikusságában, hiszen az új eseményeknek, hatásoknak, fordulatoknak az értelmezési keretrendszerre kellett volna hatással lenniük, nem pedig a keretrendszerbe kellett volna beleerőszakolni őket. Ezzel komolyan félreértelmezték az egyes történelmi jelenségeket, aminek 1914 júliusában és augusztusában végzetes következményei lettek. Az analogikus gondolkodás korlátaira utal

¹⁹² LEBOW 2000–2001 : 597.

¹⁹³ LEBOW 2009 : 369. illetve LEBOW Spring 2008 : 450.

¹⁹⁴ A brit politikai vezetés Belgium német megtámadása miatt lett egységes a Németország elleni háborút illetően. NYE 207 : 79. Érdekes, hogy 1914 júniusában még a britek és németek a két ország haditengerészeti találkozóján vettek részt. NYE 2007 : 82.

¹⁹⁵ LEBOW 2000–2001 : 609. illetve LEBOW 2008 : 355–356.

¹⁹⁶ LEBOW 2000–2001 : 607.

¹⁹⁷ LEBOW 2009 : 370.

az a tény, hogy a Monarchiában 1914-re úgy tekintettek, mint ami az 1908-as válság ismétlése lesz.

Az értelmezési keretrendszerek hibáira mutat rá az, hogy a szerbek és az oroszok nem gondolták, hogy a központi hatalmakban ilyen erős a kétfrontos háborútól való félelem, amit kissé ellentmondásosan mihamarabbi háborúval akartak megoldani; illetve a cár 1909-es meghátrálásra gondolva Monarchiában sem gondolták, hogy az oroszok komolyan beavatkoznak Szerbia mellett – kockára téve egész hadseregüket nemcsak a Monarchia, hanem Németország ellen is – csupán egy büntetőháború érdekében.

Már 1914 előtt is a strukturális feltételek adottak voltak egy kontinentális háború kitöréséhez, ha akarták volna, de egy vagy több tényező miatt (például németek támogatásának hiánya vagy az oroszok visszakozása) mindig bukásra volt ítélve a „kísérlet”. Ez alapján mondhatjuk, hogy a Monarchia minden valószínűség szerint nem kezdett volna háborúba, míg nem tudja maga mögött a németek támogatását. Éppen ezért nem fejlődött nagyhatalmi összeütközéssé az említett 1912–13-as válság, amikor végül utolsó pillanatban Szerbia meghátrált. Úgy tűnik, a berlini és bécsi döntéshozók akkor még nem érezték birodalmiukat annyira fenyegetve, hogy megkockáztassanak egy háborút. 1914 júliusában viszont nem racionális, hanem érzelmi alapon döntöttek: a bosszú érzése, a császári család becsülete és a félelem hajtotta őket, hogy minél gyorsabban ki kell használni a még – utolsónak vélt – kedvező alkalmat a győztes háborúra. Pedig mint már utaltam rá, a Monarchia mozgósítási terve, amely egy szerb és orosz egyidejű háborúval számolt, korántsem volt kivitelezhetőnek tekinthető. Ráadásul a siker esetén várható végeredménynél (Szerbia bekebelezése) is felmerült a kétség, hogy növelte volna-e a birodalom hasznát vagy sem.

Saját álláspontom¹⁹⁸ szerint – ha élhetek a kontrafaktuális feltevések Lebow által szorgalmazott lehetőségével – a feszültségek, hadikészültségek, kapkodás és bizalmatlanság tényezői nagyon valószínűvé tettek egy kontinensre kiterjedő háborút. Emellett, ha feltételezzük, hogy a résztvevő hatalmak előzetes percepcióikat még évekig megtartják, vagyis a németek a Schliffen-terv foglyai maradnak, a Monarchia pedig szeretné Szerbiával kiköszörülni a csorbát, az oroszok pedig ezt nem nézhetik tétlenül, akkor ilyen körülmények közepette belátható időn belül csekély esély maradhatott a békés megoldásra. Véleményem nem foglal magában szükségszerűséget, hiszen más út mindig van, és mint ahogyan a való-

¹⁹⁸ Peter Burke a következőképpen fogalmaz: „Az elbeszélő történeteknek olyan módszert kell találniuk, mellyel az elbeszélésben önmagukat láthatóvá teszik, nem valamiféle öntetszelgés végett, hanem figyelmeztetésül az olvasóknak, hogy ők sem mindentudóak és pártatlanok, s értelmezésükön kívül is lehetséges (attól eltérő) interpretáció.” BURKE, Peter, *Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése* In: GYURGYÁK 2006 II. 940.

ságban is „a fegyverek első összecsapását megelőző öthetes válság bármelyik pontján megszakíthatták volna, ha szószólóra akad a józan megfontoltság, vagy az egyszerű emberi jóakarat”,¹⁹⁹ de a háború irányába mutató tényezők erősebbek voltak a békés megoldás híveinél, tehát a valószínűség alapján a háború előbb vagy utóbb bekövetkezett volna.

Amikor a strukturális tényezők egy irányba mutatnak a jövőt illetően, akkor nyílhat tér a „nagy egyéneknek”, akik hosszú távú éleslátásukról tanúbizonyságot téve más irányba terelhetik az eseményeket. Az első világháború tragédiája abban rejlik, hogy 1914 nyarán nem volt ilyen, a korszellemmel szembemenő ember, mely elegendő hatalommal is bírt volna „különutas” tervei megvalósításához (legfőbbképpen az ingadozók saját oldalára állításával). Tisza István ideig-óráig tartó ellenállása csupán partikuláris, nem birodalmi érdekekre támaszkodott, így a Monarchia teljes vezetése azt nem tehette magáévá. Ráadásul befolyása nem volt összemérhető a birodalmi okokból békét támogató Ferenc Ferdinándéval.

Samuel R. Williamson Ferenc Ferdinándban a háborús aspirációk fékjét látja, minthogy éppen ő testesítette meg a békés balkáni megoldás és az Oroszország felé közeledés politikáját.²⁰⁰ Ő ugyanis óva intett egy oroszokkal való háborútól: „egy háború Ausztria és Oroszország között vagy a Romanovok, vagy a Habsburgok, vagy mindkét uralkodóház bukásához vezetne.”²⁰¹ A trónörökös amúgy sem hitt a Monarchia seregének felkészültségében, illetve a háborút addig mindenképpen elkerülendőnek tartotta, amíg az ő trónra kerülésével nem kerül átalakításra a birodalom belső szerkezete. Így tehát joggal állíthatjuk, hogy Ferenc Ferdinánd halálával a békepártiak egyik legfontosabb alakja tűnt el a birodalom közéletéből. Éppen erre alapozva állítja azt Samuel R. Williamson, hogy például a háborúpárti Potiorek boszniai kormányzó halála nem hozott volna olyan gyökeres váltást Bécs politikájában, hiszen Ferenc Ferdinándnak lehetősége adódott volna az eseményeket békés mederbe terelni.²⁰² Érdemes azt is figyelembe venni, hogy Ferenc Ferdinánd 1914. június 23-ára, a II. Vilmosmal Konopist-ben²⁰³ zajlott találkozó után, várta egy másik csehországi kastélyba, Chlumec-be Cyrill orosz nagyherceg (1876–1938) látogatását. A két fél felfogása – a két egyre inkább ellenséges birodalomban – közel állt egymáshoz. A találkozó azonban nem valósult meg; az orosz fél ugyanis lemondta. Valószínűsíthetően, ezt az ekkor már

¹⁹⁹ KEEGAN 2010 : 13.

²⁰⁰ WILLIAMSON 1974 : 434.

²⁰¹ Idézi: LEBOW 2000–2001 : 602.

²⁰² LEBOW 2000–2001 : 602.

²⁰³ 1914 júniusában a II. Vilmos és Ferenc Ferdinánd közti Konopist-i megbeszélés tárgya Fritz Fischer szerint a Szerbia elleni közös akció lehetett; ez a feltételezés azonban semmiben sem bizonyított, minthogy a találkozón szóba kerülő témákról nincs adatunk. WILLIAMSON 1974 : 430.

erős oroszországi háborúpárti politika hatásának tudhatjuk be.²⁰⁴ Mindenesetre érdekes lehet elgondolni azt, hogy egy ilyen diplomáciai eseménynek milyen hatása lett volna az elkövetkezendő – háborúhoz vezető – események kibontakozásában.

Az bizonyos, hogy a nagy háborúhoz kellett az események és folyamatok „szerencsés” egybeesése (a „kétéves ablak”, ahogyan Lebow fogalmaz),²⁰⁵ de nagy valószínűséggel ez az egybeesés, ha nem is 1914 nyarán, de a későbbiekben újra megtörtént volna.²⁰⁶ A Monarchia ugyanis – a Balkáni-háborúk, a szerb terjeszkedés és merénylet feszültségével telve – nem sokáig tűrhette volna háború nélkül agitáló, megnövekedett hatalmú és orosz, illetve francia támogatásban is részesülő déli szomszédja magatartását (vagy azért, mert Németország erélyességre buzdította volna őket, mint tette azt 1914 júliusában, vagy pedig mert a Monarchián belül a háborús párt győzött volna). Emellett pedig az oroszoknak sürgősen meg kellett erősíteniük az 1908-ban elvesztett balkáni pozíciójukat, tehát valószínűleg 1914 nyara után is támogatásukról biztosították volna Szerbiát; még egyszer balkáni pozícióvesztést nem engedhettek volna meg. A hatalmi erőegyensúly alapján pedig a Monarchia mellé Németország is csatlakozott volna, mely erre az időszakra már paranoiásan félt a kétfrontos háború éveken belül bekövetkező tarthatatlanságától, tehát mindenképpen a megelőző csapás (*Präventivkrieg*) mellett tette le a voksát, mely szándék szerint megakadályozta volna a hatalom veszélyes koncentrálódását. A németek féltek a közelgő 1917-es dátumtól – mely az előrejelzések szerint a Schliffen-terv összeomlását jelezte –, s ez további katalizátora volt a keleti konfliktusnak.²⁰⁷ Természetesen nemcsak a szerb fenyegetés szolgálhatott volna egy leendő konfliktus kiindulásaként, hanem 1912–13 fordulóján is pattanásig feszült Szentpétervár és Bécs viszonya, valamint a központi hatalmak haditerveinek összehangolási kísérletei is egyre inkább a vezetőik háborús szándékainak előrejelzéseként értelmezhetők.

Kissé bizonytalanabb feltevés, de valószínűsíthető, hogy II. Vilmos „lecserélésével”, a rendszerből való kiemelésével sem szüntették meg azt a háború iránti alapvető igényt, me-

²⁰⁴ EÖTTEVÉNYI 1942 : 256. Furcsa módon azonban az orosz politikában azt hitték Ferenc Ferdinándról, hogy oroszellenes magatartást tanúsít. EÖTTEVÉNYI 1942 : 254.

²⁰⁵ Abban az értelemben, hogy a politikai vezetések tudatosan vállalták a háborút, az semmiképpen sem véletlenszerűen robbant ki, viszont annak hosszát és pusztítását senki sem láthatta előre.

²⁰⁶ Ezzel elfogadjuk azt a tételt, hogy a háborúnak nem Ferenc Ferdinánd halála lehetett volna az egyetlen oka, hanem a helyzet már annyira „megérett” a háborúra, hogy az események más láncolata ugyanúgy világháborúhoz vezetett volna. Ezt a véleményt gyakran felhozták már Lebow-val szemben – ellentmondva annak a tételnek, hogy ha a sarajevói merénylet nem következik be, akkor elkerülhető lett volna a háború. LEBOW 2009 : 60.

²⁰⁷ Az orosz mozgósítás várható idejének a csökkenése okkal aggaszthatta a német katonai döntéshozókat: míg 1890-ben a teljes hadsereget két–három hónapig telt volna a nyugati határra szállítani, addig ez 1910-re csupán 18 napra csökkent. NYE 2007 : 77.

lyet javarészt a katonai és politikai döntéshozók a központi hatalmak országaiban teljes mellszélességgel támogattak.²⁰⁸ Lássuk be, hogy Ferenc József alapvetően bizonytalankodó, a háborúban rossz irányú változást sejtő politikája is napok alatt – és kellő mértékű, adott helyzetben racionálisnak tűnő nyomásra – változott át a háborút támogató politikává. Annak sem látszik nagy valószínűsége, hogy a szövetségi rendszerek²⁰⁹ az 1914 utáni néhány évben alapvetően átalakultak volna,²¹⁰ így Németország továbbra is két oldalról maradt volna fenyegetve, s a Monarchiának is a legfontosabb kérdése az újonnan létrejövő balkáni nemzetállamok által teremtett új szituáció kezelése lett volna, ám az nyilvánvaló, hogy ez csak az oroszokkal való konfrontálódás révén kerülhetett volna rendezésre. A Monarchia geopolitikai helyzete tehát szintén háborút valószínűsített: Európa közepén a német dominanciátörekvések és a Balkán átalakulásának korában nem lehetett semlegesnek maradni.

Úgy vélem, a legfőbb gondot a balkáni lőporos hordó felrobbanása okozta, s a hordó korábban robbant, mint Ferenc Ferdinánd 1914-es halála (vagy legalábbis korábban teremtette meg a fent leírt kritikus feltételeket). A világháború előtti szinte mindegyik évben Európa tanúja lehetett valamilyen politikai krízishelyzetnek, márpedig túl hosszán képtelenség lőporos hordón ülni. Így például 1912 őszén Oroszország 1,2 millió fővel emelte a katonai szolgálatban levők számát azzal a céllal, hogy nyomást gyakoroljon a Monarchiára egy esetleges balkáni invázió alatt, amire Bécs 200 000 tartalékos galíciai elhelyezésével válaszolt. Ezt a feszült helyzetet csak 1913 márciusára sikerült feloldani.²¹¹ Az összetűzések közül is talán mindennél fontosabb az olaszok 1911-es líbiai háborúja, amely bebizonyította az oszmánok sebezhetőségét, elindította a Balkáni-háborúkat, melynek végkicsengése alapvetően új – fenyegető – helyzetet teremtett a Monarchia déli határainál.²¹² A Balkán-kérdés persze csak az egyik lehetséges konfliktusforrás volt akkoriban Európa számára. Akár Elzász-Lotharingia kérdése is lángba boríthatta volna a kontinenst. Nem szabad

²⁰⁸ Andrzej Chwalba is kiemeli azt a tényt, hogy Európa uralkodói nem egyedül döntöttek, hanem komoly szakember és tanácsadói gárda segítette, illetve befolyásolta őket, nem melleleg abszolutisztikusnak látszó hatalmuk a népi véleménynyilvánítások erőssége miatt is tovább csorbult. CHWALBA 2011 : 167.

²⁰⁹ Az angol, orosz és francia szövetségkötés mindegyike önmagában is meglehetősen meglehetősen volt, de mindet a németek megnövekedett politikai és gazdasági hatalmával szembeni racionális félelem táplálta. (1893-ban két eltérő politikai berendezkedésű ország, Oroszország és Franciaország között jött létre védelmi szövetség; 1904-ben „ösellességek”, Anglia és Franciaország kerültek egy táborba; majd 1907-ben a korábban Belső-Ázsia és az Oszmán Birodalom kapcsán összeütköző Oroszország és Anglia is megkötötte szövetségét.)

²¹⁰ Érdemes eljátszani a feltevessel, hogy miként befolyásolta volna a szövetségi rendszerek szerkezetét, ha a feszült oroszországi helyzet forradalomhoz vezet.

²¹¹ WILLIAMSON 1988 : 800.

²¹² Ez az eseményláncolat – anélkül, hogy kizárólagos jelentőséget tulajdonítanánk neki – igencsak figyelemre méltó, s F. H. Hinsley (1918–1998) brit történész is említi. HINSLEY–WILSON 1995 : 4, illetve Lebow is eljátszik ezzel a gondolattal: LEBOW 2000–2001 : 600.

azonban a strukturális körülményekre helyezni a hangsúlyt, mert a történelemben gyakran tanúi lehetünk hasonló, strukturálisan meghatározott időszakoknak.²¹³ A döntéshozó zsenije azonban éppen itt nyilvánul meg, amikor képes pillanatnyi áldozathozatal révén új alapra helyezni a nemzetközi rendszer roskadozó épületét.

A szakirodalom alapján úgy látom, hogy a dolgozat elején felvetett két pont ötvözetig igazolható a legjobban: Ferenc Ferdinánd halála a háború végső oka, mely felgyorsította az eseményeket, de ugyanakkor más esemény is pótolhatta volna, mert szisztemikus szinten már amúgy is erősek voltak az ellentét felé mutató jelek. Ebben lényeges pont a Monarchia és Oroszország birodalmi lemaradástól való félelme, valamint a megaláztatás elkerülése mindenáron, illetve a Schliffen-terv elavulása. Gyakorlatilag 1888 óta a struktúra átalakulásai már a háború irányába mutattak, s ehhez 1907-re a struktúra már tökéletesen "kész" állt". Fontos azonban látni, hogy a struktúra ilyen feszültsége emberi döntéseken (pl. Schliffen-terv, II. Vilmos expanzív külpolitikája, Hötendorff háborús terve, II. Miklós korai mozgósítása) alapult, melyek éppen a rendszer konfliktusgerjesztő hatását erősítették tovább.

Különösen érdekes és megfontolandó azonban John Keegan felvetése²¹⁴ arról, hogy ha a Monarchia a merénylet után azonnal felsorakozik hadseregével és nem vár egy hónapot a támadással, akkor azzal megakadályozta volna a konfliktus eszkalálódását és más országok bevonását, mint ahogyan az történt. (Bár ez a fellépés a támadó felet kétségkívül agresszorként tüntethette volna fel egyesek szemében.) A probléma azonban az volt, hogy a Monarchia nem bízott magában és diplomáciai helyzetében, ezért kikérte a németek támogatását, míg például olasz vagy román szövetségeseik véleményét nem vették figyelembe. Ilyen értelemben éppen az a szövetségi és konzultációs rendszer, amely 1815 óta szabályozta – több-kevesebb sikerrel²¹⁵ – az európai politikát, járult hozzá a krízis kiterjesztéséhez azáltal, hogy a külpolitika alapelemévé tette más nagyhatalmak véleményének kikérését, így vonva őket be a konfliktusba.

²¹³ Ezek tipikusan olyan esetek, amikor elvárásunk alapján valaminek meg kellett volna történnie, ám az a valóságban mégis elmaradt.

²¹⁴ KEEGAN 2010 : 112.

²¹⁵ Vermes Gábor szerint a probléma forrása az volt, hogy „a konfliktusokat nem rendezték, csak elodázták.” VERMES 2001: 242.

A közös európai múlt egyik legvéstheresebb kora immáron 100 év távlatából is további – részben megválaszolatlan – kérdéseket generál. Azt, hogy a kérdéskör élő és aktuálpolitikai relevanciával bír, nem is kell hosszasan bizonyítani, elég csak arra a 2014 elején indított szerb kezdeményezésre gondolnunk, mely a világháború kitörésének centenáriuma egy Gavrilo Princip szobor állítását tűzte ki célul Belgrádban, mire Boszniában a Ferenc Ferdinánd emlékmű felújításáról döntöttek.²¹⁶

Ebben a dolgozatban sokféle változó szerepének vizsgálatával, több megközelítés felvonultatásával igyekeztem a lényeges, de persze nem megkérdőjelezhetetlen okok – történelmi tények – halmazát, láncolatát felállítani, melyek nagy valószínűséggel elvezettek, és kissé más körülmények között is elvezettek volna az első világháborúhoz. Ez utóbbi feltételezés vizsgálatához járult hozzá a kontrafaktuális kérdésfelvetés módszere, ami segített a versengő feltételezések felállításában és azok közül a legvalószínűbbek kiválasztásában. A kontrafaktuális elemzésnek még egy nagy előnye van, hogy segíti a makroszintű elemzést, kiemeli a cselekvők szerepét, minthogy a történelem ezen gondolat kísérlettel való megváltoztatásának módja leginkább valamilyen egyénnel, annak döntéshelyzetével összefüggésben valósul meg.

Nem hiszem, hogy a bonyolult összefüggések közepette minden hatótényezőt sikerült számításba venni,²¹⁷ a sokféle megközelítés, a szüntelenül változó perspektíva, amelyben a múltat szemléljük, még mindig hozhat releváns összefüggéseket. Ugyanakkor témánk körülhatárolása szempontjából elkerülhetetlen, hogy „valahol elvágjuk a fonalat”, mert minden apró szeletet nem lehetséges ezen keretek között megvizsgálni. A szerző mentségére szolgálhat azonban a már idézett Ernest Nagel érvelése: „egy magyarázat akkor is tökéletesen kielégítő lehet, ha amikor fölállítjuk, valami olyasmit is feltételezünk, aminek nem adtuk külön magyarázatát.”²¹⁸

²¹⁶ <http://www.magyarhirlap.hu/nikolic-gavrilo-princip-nem-volt-terrorista>

²¹⁷ Marc Bloch szavaival élve: „az egyszerű kíváncsiságok előtt sem szabad eltitkolnunk tudományunk bizonytalanságait. E bizonytalanságok ugyanis a mi mentségeink. Vagy inkább: ezekből ered tanulmányaink frissessége.” BLOCH, Marc, A történész mestersége In: GYURGYÁK I. 2006 : 40.

²¹⁸ NAGEL, Ernest, *A történelmi determinizmus* In: GYURGYÁK II. 2006 : 657.

Felhasznált irodalom

- Az első világháború*, szerk. SZABÓ Dániel, Osiris, Bp., 2009.
- BALÁZS György, *A sarajevói merénylet hátteréből*, Világosság, 1964. (5. évf.) 7–8.
- BRIDGE, F. R., *The Road to Sarajevo by V. Dedijer*, Review, The Slavonic and East European Review, vol. 47. No. 108. (jan. 1969).
- CHWALBA, Andrzej, *Elkerülhető lett volna-e az 1914–1918-as Nagy Háború?*, Aetas 2011/4.
- DEDJER, Vladimir, *Sarajevo Fifty Years After*, Foreign Affairs, vol. 42. No. 4. (jul. 1964)
- EÖTTEVÉNYI Olivér, *Ferenc Ferdinánd*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1991 (1942).
- FROMKIN, David, *Europe's Last Summer. Who Started the Great War in 1914?*, Alfred A. Knopf, New York, 2004.
- GALÁNTAI József, *Ferenc Ferdinánd és Magyarország*, Világosság, 1972. (13. évf.) 6.
- GALÁNTAI József, *Szarajevótól a háborúig, 1914. július*, Kossuth Könyvkiadó, 1975.
- GILLETTE, Aaron, *Why Did They Fight the Great War? A Multi-Level Class Analysis of the Causes of the First World War*, The History Teacher, vol. 40 No. 1. (nov. 2006).
- GYÁNI Gábor, *Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága*, Történelmi Szemle, 2011/2.
- HERCZEGH Géza, *Európa közepén és Európa peremén. Magyarország nemzetközi kapcsolatainak története 896-1945*, Mikes International, Hága, Hollandia, 2003.
- HINSLEY, F. H., WILSON, Keith, *The Origins of the First World War*, in *Decisions for War, 1914*, St. Martin's Press, New York, 1995.
- JOHNSTON, M. William, *Some Causes of World War I and Historians' Taboos*, The Journal of General Education, vol. 39. No. 2. (1987).
- KEEGAN, John, *Az első világháború*, Európa, 2010.
- KISS J. László, *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*, Osiris, 2009.
- LANGDON, W. John, *Emerging from Fischer's Shadow: Recent Examinations of the Crisis of July 1914*, The History Teacher, vol. 20. 1. (nov. 1986).
- LEBOW, Richard Ned, *A Cultural Theory of International Relations*, Cambridge University Press, New York, 2008.
- LEBOW, Richard Ned, *Agency versus Structure in A. J. P. Taylor's Origins of the First World War*, The International History Review, vol. 23. 1. (2001).
- LEBOW, Richard Ned, *Contingency, Catalysts, and International System Change*, Political Science Quarterly, 115. 4. (2000–2001).

- LEBOW, Richard Ned, *Counterfactuals, History and Fiction*, Historical Social Research, vol. 34. No. 2. (128) 2009.
- LEBOW, Richard Ned, *Learning from Contingency: The Case of World War I*, International Journal, vol. 63. No. 2. (Spring 2008).
- LOBELL, Steven E – RIPSAN, Norrin M. – TALIAFERRO, Jeffrey W., *Neoclassical Realism, the State and Foreign Policy*, Cambridge, 2009
- MARTON Péter, *A külpolitika elemzése. Fogalmak és módszerek a külpolitika forrásainak feltárására*, Antall József Tudásközpont, 2013.
- NYE, Joseph S., *Understanding International Conflicts – An Introduction to Theory and History*, Longman, 2007.
- Osztrák–magyar Vöröskönyv. Diplomáciai akták a háború előzményeinek történetéhez*, Athenaeum, Bp., 1915.
- PIPES, Daniel, *Összeesküvések. A paranoia évezredes története*, Agave, 2007.
- POLLMANN Ferenc, *A szarajevói gyilkosságtól a világháború kitöréséig*, Rubicon, 2000. (11. évf.) 9.
- Pozzi, Henri, *A háború bűnösei...*, ford. Dr. Marjay Frigyes, reprint, 1996 (1936).
- PÖLÖSKEI Ferenc, *Tisza István*, Gondolat, 1985.
- ROMSICS Ignác, *A múltról a mának*, Osiris, Bp., 2004.
- ROSENFELD, Gavriel, *Miért kérdés, hogy „mi lett volna, ha...?” – Elméletek az alternatív történetírás szerepéről*, Aetas 2007/1.
- STONE, Norman, *Hungary and the Crisis of July 1914*, Journal of Contemporary History, vol. 1. No. 3, 1914. (jul. 1966).
- STRACHAN, Hew, *The First World War*, vol. 1., Oxford University Press, 2001.
- STRACHAN, Hew, *The First World War: Causes and Course*, Review, The Historical Journal, vol. 29. No. 1. (mar. 1986).
- SZÉLPÁL Livia, *A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos történetírás (unconventional history) elméletébe*, 2007. (22. évf.) 1.
- Történetelmélet I–II.* [szöveggyűjtemény], szerk. GYURGYÁK János, KISANTAL Tamás, Osiris, Bp., 2006.
- Unmaking the West: "What-If" Scenarios that Rewrite World History*, szerk. TETLOCK, Philip E., LEBOW, Richard Ned, PARKER, Geoffrey, University of Michigan Press, 2006.
- VERMES Gábor, *Tisza István*, Osiris, Bp., 2001.
- WILLIAMSON, Samuel R. Jr., *Influence, Power, and the Policy Process: The Case of Franz Ferdinand, 1906–1914*, The Historical Journal, vol. 17. No. 2. (jun. 1974).

WILLIAMSON, Samuel R. Jr., *The Origins of World War I*, The Journal of Interdisciplinary History, vol. 18. No. 4. (Spring, 1988).

WINDER, Gordon M., *Imagining World Citizenship in the Networked Newspaper: "La Nación" Reports the Assassination at Sarajevo, 1914*, Historical Social Research, vol. 35. No. 1. (131) 2010.